# سنڌي لوڪ گيت- پوليءَ جي اوسر

ڊاڪٽر پرسو جيسارام گدواڻي

سهيڙيندڙ
ڊاڪٽر چارو پرسو گدواڻي

سنڌي لپيءَ ۾ آڻيندڙ
پارسا رضوي

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي
حيدرآباد، سنڌ
2010ع

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو ڪتاب نمبر (144)

سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

سنڌي لوڪ گيت- بوليءَ جي اوسر

**ليکڪ:** ڊاڪٽر پرسو .جي گدواڻي

**سهيڙيندڙ:** ڊاڪٽر چارو پرسو گدواڻي

**سنڌي لپيءَ ۾ آڻيندڙ:** پارسا رضوي

چاپو پهريون: 2010ع

**تعداد:** 1000

**قيمت:**

=/80 روپيا

**Catalogue Reference**
Dr. Parso. J. Gidwani
Parsa Rizvi
Sindhi Lok Geet(Boli-a-Ji Osar)
Sindhi Language
Sindhi Language Authority
ISBN: 978-969-9098-44-4

Sindhi Lok Geet (Boli-a-Ji Osar)

By: Dr. Parso J. Gidwani
Compiled By: Dr. Charu Parso Gidwani
Transliteration: Parsa Rizwi
First Edition: 2010
Quantity: 1000
Price: Rs.80/=
Composed by: Parsa Rizwi & Irfan Ali Laghari
Title: Asadullah Bhutto
Printed by: Pakeeza printers, Hyderabad. Sindh
Published by: Taj Joyo, Secretary, Sindhi Language Authority
Hyderabad, National Highway, Hyderabad,
Sindh, 71000, Pakistan.
Tel: 022-9240050-53
Fax: 022-9240051
E-mail: sindhila@yahoo.com
Website: www.sindhila.org

هيءُ ڪتاب، تاج جويي، سيڪريٽري سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، ميشرس پاڪيزه پرنٽرس حيدرآباد، مان چپرائي، اداري جي آفيس، نيشنل هاءِ وي، حيدرآباد، سنڌ مان پٽرو ڪيو.

Contents


پيش لفظ..... 4

ڊاڪٽر پرسو . جي . گدواڻي: تعارف..... 6

ناشر پاران..... 9

سنڌي پاراڻا گيت..... 12

1. راندين سان جُڙيل سنڌي پاراڻا گيت :..... 13

2. تخيل ۾ پختگي آڻڻ وارا پاراڻا گيت:..... 16

**3.** ڪائنات جي جزن جو حسن:..... 21

**6.** جيتن کي مخاطب ڪري چيل پاراڻا گيت:..... 30

8. هڪڙو بيمثال پاراڻو گيت:..... 34

9. چيڪلو بانگلو:..... 35

هڪ ريپاري لوڪ گيت..... 40

جتن جا لوڪ گيت..... 49

گهوٽ گهوڙي تي چڙهيو:..... 52

ڇجهارت:..... 66

هڪ سنڌي ڪيمپ جا لوڪ گيت..... 98

هوجمالو: هڪ ناچ گيت..... 115

سنڌي لوڪ گيتن ۾ مٽيءَ جي خوشبوءِ..... 127

## پيش لفظ

آگسٽ 1947ع ۾ اهڙو وقت جو طوفان لڳو، جو هڪ وڻ پنهنجي پاڙن مان اکڙي ويو . ان وڻ جا گل، ٻوٽا ۽ شاخون ٽڙي پکڙي ويا. اڄ به ان وڻ جا ڪيترائي اهڙا ساوا پن آهن، جيڪي بنا پاڙن جي آواره پنهنجي مٽيءَ جو سُور کڻي پٽڪي رهيا آهن. اهو وقت جو طوفان هو نندِي کنڊ جو ورهاگو ۽ اهو وڻ هو سنڌي سماج جي هڪ حصي جو سنڌي وچيون طبقو.اڄ ان وڻ جي تهذيب، ادب ۽ فن جڙن کان کٽيل لڳن ٿا.

منهنجو والد ڊاڪٽر پرسو جيسارام گِدواڻي ان وڻ جو هڪ گل هو، جنهن جا هن ڪتاب ۾ ڇپيل لفظ، ان وڻ جي ۽ ان مٽيءَ جي خوشبوءِ جو احساس ڏيارين ٿا. مون جهڙن گهڻن ئي پنن کي اهي لفظ پنهنجي پاڙن سان ڳنڍجڻ جو موقعو ڏين ٿا. اُن ئي اميد سان پنهنجي پيءُ جي محنت، ان جو پنهنجي مٽيءَ سان پيار ۽ سندس لفظن مان ڇلڪندڙ سچائيءَ کي اوهان جي دلين تائين پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم. ائين ڪرڻ ۾ ڪٽي به ڪا غلطي ٿي وئي هجي ته ان جي لاءِ مان ۽ فقط مان ذميوار آهيان. جيڪڏهن اڄ بابا هجي ها ته منهنجي مَن جا هي شڪ شُبها هنن ڪاغذن تي نه لهن ها. مون پنهنجي طرفان انهن کي

سلجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، مگر بابا جي علم ۽ ڄاڻ جي اڻيان منهنجون ڪوششون ڦڪيون آهن.

هنن لوڪ گيتن جي متن دؤران ”منهنجو“، مان ۽ ”مون“ جهڙن استعمال ٿيل لفظن مان مراد منهنجو والد ڊاڪٽر پرسوگدواڻي آهي. ان جي هن ڪم ۾ منهنجو يوگدان/حصو (Contribution) نه هجڻ برابر آهي. بابا سائين پنهنجي ڪيل ڪم جا ڪوڙ سارا مسودا پوئتان ڇڏي ويو آهي. بابا کي ڪجهه نه ڪجهه ڏيڻ تمام سهڻي نموني ايندو هو. سندس مسودن کي شايع ڪرڻ جي ڪم ۾ هميشه مون کي سندس اسڪالر شپ (علميت) جو خيال ته ايندو ئي آهي، پر گڏوگڏ ذهن ۾ هڪڙي ڳالهه اها به ايندي آهي ته هو پنهنجي هر ڪم ذريعي اڻيان ٿيڻ وارن ڪمن لاءِ به رستو ڏيکاري ويو آهي. ان جو خيال اوهان کي به هي ڪتاب پڙهڻ وقت يقيناً ايندو ته، اڃا به سنڌ جي تهذيب تي ڪيترو ڪم ٿي سگهي ٿو، جنهن طرف هو. اشارو ڪري ويو آهي.

ڊاڪٽر چارو
پرسوگدواڻي

# ڈاڪٽر پرسو . جي . گدواڻي: تعارف

سنڌ جي شهر دادوءَ ۾، 13 آگسٽ 1937ع تي جنم وٺندڙ ڈاڪٽر پرسو جيسارام گدواڻي، ورهاڱي وقت چوٿون درجو سنڌي، دادوءَ جي پرائمري اسڪول ۾ پڙهندو هو. هن 1947ع ۾ برصغير جي ورهاڱي بعد پارت ۾ ڪئمپن جي مشڪل حالتن مان گذرندي، نه رڳو گذر معاش جا وسيلا تلاش ڪيا، پر پنهنجي تعليم به جاري رکي. هن دهلي يونيورسٽيءَ مان 1962ع ۾ هنديءَ ۾ ايم. اي ڪئي ۽ 1966ع ۾ ساگر يونيورسٽيءَ مان هنديءَ ۾ پي. ايڇ. ڈيءَ جي ڊگري حاصل ڪئي. سندس تحقيقي مقالي جو عنوان هو:

A Comparative Study of Hindi and Sindhi Sufi Poets

ڈاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، پوني يونيورسٽيءَ مان 1971ع ۾ ايم. اي لسانيات ۾ ڪئي ۽ پوني جي ئي ڊيڪن ڪاليج ۾ 1971ع کان 1986ع تائين لسانيات جو ليڪچرر رهيو ۽ 1986ع کان ڊيڪن ڪاليج پوسٽ گرئجوئيٽ ريسرچ انسٽيٽيوٽ ۾ ريڊر ٿيو، جتان جولاءِ 1996ع ۾ رٽائر ٿيو.هتي ملازمت دوران هن سنڌي-انگريزي ڊڪشنريءَ جي Etymology تيار ڪري ڏني، پر بدقسمتيءَ سان اها ڊڪشنري اڃا تائين شايع نه ٿي سگهي آهي. اميد آهي ته ڊيڪن ڪاليج جي انتظاميه سندس ٿيهن (30) سالن جي محنت کي ترت ساڀيا جو روپ ڏيندي.

ڈاڪٽر پرسي گدواڻيءَ جي پارت ۾ سنڌي لوڪ ادب ۽ تهذيب لاءِ تمام وڏي ڪوجنا ۽ خدمت اها آهي ته هُن ڪڇ (گجرات) جي ٻني علائقي مان اهڙن سنڌي رهاڪن (ڪولهين، وادين، ميگهواڙن، ميراثين،

نڪرن/ سوڍن، پيلن، ٽيڻن، متون ۽ ٻين ذاتين سان واسطو رکندڙن) کي ڳولي لڌو، جيڪي صدين کان اتي آباد هئا ۽ سندن ڳالهه ٻولهه جي زبان سنڌي ۽ ان جا لهجا هئا.

سنڌ جي مٽيءَ سان دلي چڪ ۽ سڪ رکندڙ ڊاڪٽر پرسي گدواٽيءَ، نئين دهلي (پارٽ) جي سَنجي ڪالونيءَ جي "پاٽي مائينس" ۾ سنڌين جي اوڏ ذات جي ماڻهن تي به کوجنا ڪئي آهي ۽ وٽن موجود سنڌي لوڪ ادب تي هن ليک لکيا آهن.

يُو.جِي. سِي جي لغت نويسيءَ (Lexicography) جي ڪيترن ورڪشاپن ۾ ، ڊاڪٽر گدواٽيءَ Resource Person جي حيثيت سان حصو ورتو. ان کان سواءِ سنڌي اڪيڈمي دهليءَ ۽ ساڏو ٽي. ايل واسواٽي ٽرسٽ پاران سنڌي استادن جي تربيتي ڪورس 'Let's Learn Sindhi' ۾ به سندس وڏو ڪردار رهيو آهي. هن جا ڪيترائي ريسرچ پيپر ۽ ڪتاب سنڌيءَ توڙي انگريزيءَ ۾ ڇپجي مقبوليت حاصل ڪري چڪا آهن.

ڊاڪٽر پرسي گدواٽيءَ جي ادبي پورهئي جو ڪجهه تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:

(1) شاهه جو شعر (1973ع)، (2) سنڌيءَ جا ٽيهه سال (1979ع)، (3) سنڌي ٻوليءَ جي زيارت (1989ع)، (4) ڳيچ/ ڳيجهه (1990ع)، (5) ڪُجهارتون: لالجي همٽوجي سوٽهڙ سان گڏ لکيل (1990ع)، (6)سنڌي لوڪ ورثو (1992ع)، (7) اچو ته سنڌي سکون (1997ع)،(8) سنڌي اپ ڀاشائن جا چوند لفظ (1999ع).

(1) Smilarities in Sindhi and Dravidian Languages (lecture) 1996, Sindhi Academy Delhi.

(2) Let's Learn Sindhi (1998), Second Edition 2000, Prem Advani Friends Circle, Pune.
(3) Glimpses of Sindhi Language (2003), Sindhu Publication New Delhi.

سنڌي ٻوليءَ جي هن نامياري عالم ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ 24 نومبر 2004ع تي لاڏاڻو ڪيو.

تاج جويو -

حيدرآباد، سنڌ
18/05/2010

## ناشر پاران

سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافيءَ تي کوجنا ڪجي ته ان جون سرحدون سنڌ جي موجوده سرحدن کان گهڻيون وسيع ۽ ويڪريون آهن، نه صرف پاڪستان اندر بلوچستان، پنجاب جي سرائڪي پٽيءَ وغيره ۾ ان جو واهپو يا اثر موجود آهي، پر پاڪستان کان ٻاهر ايران توڙي هندستان ۾ ان جا ڇٽا پٽا لهجا ڳالهايا وڃن ٿا. هندستان جي سرحد اندر ڪڇ جو علائقو سنڌ جي ٽر ۽ لاڙ سان زميني توڙي لساني ۽ ثقافتيءَ طرح سان جَڙيو ۽ جُڙيو پيو آهي. انهيءَ ڳالهه کي محسوس ڪندي اسان جو خيال آهي ته جتي اسين سنڌ جي سرحدن اندر سنڌي ٻوليءَ جي استعمال، لهجن ۽ محاورن جو اڀياس ڪريون ٿا، اتي سرحدن کان ٻاهر ڳالهائجندڙ سنڌيءَ تي به ضرور تحقيق ڪريون ۽ نه صرف ٻوليءَ ۽ لهجن وغيره جو فرق معلوم ڪريون، پر اتان جي ادب ۽ ثقافت تي سنڌي اثر کي واضح ڪريون ۽ سنڌي ٻوليءَ جي سرمايي ۽ وسعت ۾ واڌارو ڪريون.

انهيءَ مقصد کي سامهون رکي هن وقت هندستان ۾ سنڌي ٻوليءَ جي صورتحال ۽ خاص ڪري ڪڇ جي علائقي اندر سنڌي توڙي سنڌيءَ جي ڪچي

لهجي ۾ ڇپيل لوڪ ادب ۽ لوڪ گيتن تي نظر وجهڻ لاءِ نامور عالم ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ جو هي ڪتاب ”سنڌي لوڪ گيت- سنڌي ٻوليءَ جي اوسر“ شايع ڪري رهيا آهيون، جنهن سان سنڌي ٻوليءَ ۾ رچيل لوڪ گيتن جي ڦهلاءَ ۽ مختلف روايتن بابت ڄاڻ ملي ٿي. اسان کي اميد آهي ته سنڌ جي اندر توڙي سنڌ کان ٻاهر سنڌي ٻوليءَ جي واڌ ويجهه ۾ دلچسپي رکندڙ پڙهندڙن کي هي ڪتاب پسند ايندو ۽ هو ان مان ڄاڻ ۽ لطف پڻ حاصل ڪندا.

هن ڪتاب ”سنڌي لوڪ گيت“ جي سهيڙ ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ جي لائق نياڻيءَ ڊاڪٽر چارو گدواڻيءَ ڪئي آهي، جنهن پنهنجي والد جي هن پورهيي کي سنڌيءَ (ديوناگري لپيءَ) ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو هو، جيئن ئي هن ڪتاب جي ڪاپي محترم تاج جويي کي پهتي ته هن منهنجي مطالعي لاءِ موڪلي ڏني ۽ مون کي ”سنڌي لوڪ گيتن“ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي اوسر جي ڏس ۾ هي ڪتاب اهميت وارو لڳو. جڏهن مون هن ڪتاب جي لپيءَ جي تبديليءَ جي ڳالهه، اداري جي هڪ ڪارڪن پارسا رضويءَ سان ڪئي جيڪا ديوناگري لپي ڄاڻي ٿي، ته هن نه رڳو ان کي موجوده سنڌي (عربيءَ لپيءَ) ۾ ٽائڻ جي حامي پري، پر ان کي ڪمپوز ڪري ڏيڻ جو به واعدو ڪيو. ائين هي سنڌي لوڪ ادب جو لاپائتو ڪتاب، موجوده سنڌي لپيءَ (عربي لپيءَ) ۾ پيش ڪندي خوشي محسوس ڪجي ٿي.

ڊاڪٽر فهميده حسين

12 مارچ، 2010ع
حيدرآباد، سنڌ

چيئرپرسن
سنڌي لئنگئيج اٿارٽي

## سنڌي ٻاراڻا گيت

ٻاراڻا گيت لوڪ گيتن جو هڪ قسم آهن، جيئن لاڏا، وهاڻَ جا گيت، اوراڻا ۽ مناظرا به لوڪ گيت آهن. ان نموني جا ٻاراڻا گيت به لوڪ گيتن ۾ پنهنجي خاص سڃاڻپ رکن ٿا. انهن گيتن جو سڌو سنئون تعلق ننڍن ٻارن سان آهي جهڙيءَ طرح وِهاڻَ جا گيت، وِهاڻَ سان نسبت رکن ٿا ۽ انهن کي فقط عورتون ئي ڳائيندڙيون آهن. انهن کي مرد ڪڏهن به نه ڳائيندا آهن، اهڙي ريت ٻاراڻن گيتن کي به فقط ٻارئي ڳائيندا آهن.
مثال: ٻارن جي راند سان جڙيل هڪ گيت آهي:

”اِرچڪ مِرچڪ ڏاڻا ڏِرچڪ.....“
(مٿي استعمال ٿيل چارئي لفظ بي
معنيٰ آهن)

ان راند جي گيت جو فقط ٻار ئي استعمال ڪندا آهن. پر هيءَ راند سيکارڻ ۾ وڏا بيشڪ مدد ڪري سگهن ٿا. انهيءَ ڪري ”لوري“ جنهن کي سنڌيءَ ۾ ”لولي“ چوندا آهن، ان کي ٻاراڻن گيتن ۾ شامل ڪرڻ مناسب ناهي. جيتوڻيڪ ڊاڪٽر هوندراج بلواڻيءَ پنهنجي ڪتاب ”ٻارن جا لوڪ گيت“ ۾ لوليءَ کي ٻاراڻن گيتن ۾ شامل ڪيو آهي، پر منهنجي خيال ۾ لولي ٻاراڻو گيت ناهي، جنهن کي ٻار ۽ ٻارڙيون پاڻ ئي ڳائين يا ٻار راند رهڻ مهل ان جو استعمال ڪن. لولي حقيقت ۾ ماءُ، ڏاڏي يا ڪا عورت ڳائيندي آهي پر اها ڪنهن به حالت ۾ ٻار نه ڳائيندا آهن. ٽي سگهي ٿو ته ڪن خاص حالتن ۾ وڏي پيڙ پنهنجي ننڍن پيٽن ۽

پائرن کي سمهارڻ وقت لولي ڳائي ٻڌائي، ليڪن گھٽو ڪري ماءُ، ڏاڏي وغيره ئي لولي ڳائيندڙ آھن. ان ڪري لوليءَ کي بنيادي طور تي ٻاراڻو گيت نٿو چئي سگھجي. گھٽائي دفعا ائين ڏٺو ويو آھي ته ٻار ٻڌندي ٻڌندي فلمي گانا ڳائڻ لڳندا آھن، ته پوءِ ڇا ان ڪري فلمي گيتن کي به ٻاراڻا گيت چيو وڃي؟ اھڙيءَ طرح ڪن حالتن ۾ جيڪڏھن پيٽ پنھنجي ننڍي ٻاءُ يا پيٽ جي لاءِ لولي ڳائي ٿي ته ان کي ٻاراڻو گيت نه چوڻ گھرجي. سنڌي ٻولي ٻاراڻن گيتن ۾ ڪافي شاھوڪار آھي. ھيٺ سنڌي ٻاراڻن گيتن جو مختصر بيان ڪجي ٿو.

## 1. راندين سان جُڙيل سنڌي ٻاراڻا گيت :

سنڌي ٻوليءَ ۾ ان نموني جا الاھي گيت، ننڍي ڪنڊ جي ورھاگي کان پھرين تمام گھٽا مروج ھئا. ورھاگي کان پوءِ به خاص ڪري سنڌي ڪئمپن ۾ انھن جو الاھي رواج ھو، پر مون کي شڪ آھي ته ھاڻي شايد ئي اھي گيت ٿي.ويءَ جي ھن دؤر ۾ زنده رھي سگھن. ان نموني جي گيتن ۾ ”اِرچڪ مِرچڪ“ خاص مقام رکي ٿو.
اچو ته پھرين ھن گيت کي ڏسون:

”اِرچڪ مِرچڪ
ڏاڙا ڏرچڪ
آگ پٽيئڙو
ٽويو ٽِپو
نانگڻ جو ڇڻ

كارا  ڪُٽي
ٻُٽي  ڇُٽي“

هي گيت مختلف ڪتابن ۾ جدا جدا لفظن ۾ لکيل ملي ٿو. هي گيت هٽ تي آگر رکي چيو ويندو آهي. هي گيت چوندي ۽ راند رهندي ٻار ٽکبا ئي ڪونه آهن. هي گيت اڪثر 7-8 سالن جي عمر جا ننڍا ٻار ڳائيندا آهن. اهو ٻاراٽوگيت ڳائيندي راند کيڏي ويندي آهي. جيترا به ٻار ان راند ۾ حصو وٺندا آهن، اهي پنهنجا ٻئي هٽ اُبتا زمين تي رکندا آهن. پوءِ انهن مان هڪ ٻار سڀني ٻارن جي هٿن تي واري واري سان آگر رکندو، هڪ هڪ لفظ چوندو ويندو آهي. آخر ۾ جڏهن سڀني هٿن تي لفظ ڇئي ختم ڪندو آهي، ته پوءِ سڀ ٻار پنهنجن هٿن جي ترين کي مٿي ڪندا آهن. ان طرح ”ڇُٽي“ لفظ جنهن ٻار جي هٽ تي ايندو آهي، اهو پنهنجو هٽ راند مان ڪڍي ڇڏيندو آهي. جن ٻارن جي هٽ تي ”ڇُٽي“ لفظ ايندو ويندو، اهي نڪري ويندا آهن ۽ آخر ۾ جنهن ٻار جو هٽ رهجي ويندو آهي، ان کي راند ۾ هارايل مڃيو ويندو آهي. ٻار هن راند کي بار بار ۽ وڏي چاهه سان کيڏندا آهن.

هڪ ٻيو گيت آهي، جنهن کي 10-12 سالن جي عمر جون ٻارڙيون يا ڪڏهن ڪڏهن وري 18-19 سالن جون ڇوڪريون راند سان گڏ گڏ ڳائيندیون به ويندیون آهن:

”ڈُو  ڈُو ڈاٹا“
(اهي ٽئي لفظ بي معنيٰ آهن)
ڇلا  پراٹا

(چلو هڪ نموني جو آڳر ۾ وجهڻ جو سونو يا چانديءَ جو ٺهيل گول نموني جو ڳهه هوندو آهي. منديءَ وانگر اُن تي ڪا به ڊزائين نه هوندي آهي.)

چلن ۾ ميندي
ادل مڱيندي
ڪاٽي
مڱيندي
هالاٽي مڱيندي
هالاٽيءَ جي
چوڪري
ڪٽي ويا سي
چور
چورن پاتي
چائي.
ٻڪ ادائي
”منهنجي مورَ
موٽي آئي“

(انگريزي ٻوليءَ جي جملي ”Go to hell“ جهڙو ئي ڪجهه هتي چيو ويو آهي، جنهن جي معنيٰ ٿيندي چور پڇي ويا.)

ٻارڙيون هي گيت ڳائيندیون به آهن ۽ پنهنجون ٽِريون سامهون وارين ٻارڙين سان اهڙيءَ طرح ملائي تاڙي وڄائيندیون آهن، جو ان سان سنگيت جي آواز ۾ لئه پيدا ٿيندي آهي. تاڙين جي لئه سان گڏ ئي هو پنهنجن پيرن جو آواز به ملائيندیون آهن. ائين ئي جيئن ناچ ۾ پيرن جي تال جي آواز سان سنگيت پيدا ٿيندي

آهي. هن ٻار – گيت ۾ لئه ۽ تال جو انتهائي حسين سنگم آهي. ان سان گڏ ئي هي گيت ٻارن لاءِ جسماني ڪسرت جو هڪ سٺو ذريعو به آهي.

مٿي ڏنل ٻئي ٻاراٽا گيت تفريح جا انتهائي خوبصورت وسيلا آهن. گيت جا گيت ۽ راند جي راند، ليڪن ”ڈُو ڈُو ڈاٽا“ ۾ جسماني ڪسرت وڌيڪ ٿي سگهي ٿي. مون کي چڱي طرح ياد آهي، منهنجي سؤٽ هي گيت ڳائيندي ڳائيندي ۽ نچندي نچندي پگهر ۾ شل ٿي ويندي هئي. جي سوچجي ته هي ٻئي ٻاراٽا گيت تمام ڪارائتا ۽ خوبصورت آهن.

## 2. تخيل ۾ پختگي آڻڻ وارا ٻاراٽا گيت:

ٻار ٿورو وڏو ٿيندو آهي ته پنهنجي آس پاس جي ماحول جو جائزو وٺندو آهي. اهڙي وقت ۾ اهو ضروري ٿي ويندو آهي ته سندس تخيل جي پرواز جي قوت ۾ واڌاري لاءِ ان کي همٿايو وڃي. ائين ڪرڻ سان ٻار جي سوچڻ جي قوت ۾ واڌارو ايندو آهي. ۽ ان سان گڏ ٻار جي دماغ جي به تعميري ترقي ٿيندي آهي. تصور ڪرڻ جي قوت نه صرف ڪويتا، ڪهاڻيءَ يا ٻئي ڪنهن ادبي تصنيف لاءِ ضروري آهي، پر ٻين تحقيقي علمن لاءِ به يقيناً اهم آهي. ڪنهن به دستڪاريءَ يا هنر جي لاءِ تصور جي تمام گهڻي ضرورت هوندي آهي. واپار ۽ محنت وارن ڪمن ۾ به ان جو استعمال لازمي ٿيندو آهي. هتي تصور جو مقصد هوائي قلعا اڏڻ ڪونهي، پر تصور سان ٻار جي سوچڻ جي قوت وڌائڻ آهي. قديم دؤر کان وٺي دنيا جي هر خطي جي ادب ۾ ان جو وڏو حصو رهيو آهي. سنڌيءَ جو هڪ ٻاراٽو گيت ان

جو الاهي سنو مثال آهي. ان گيت مان ٻار جي ننڍپڻ ۾ ئي ان کي تصور ڪرڻ جي سڄي تربيت ملي ٿي.

”پيسو لڏم پٽ
تان،
پيسي ورتم
گاهه،
گاهه ڏنم گانءِ
کي،
گانءِ ڏنو کير،
کير ڏنم امان
کي،
امان ڏنو لولو،
لولو ڏنم ڪانوَ
کي،
ڪانوَ ڏنو ڪنپ،
ڪنپ ڏنم راجا
کي،
راجا ڏني
گھوڙي
چڙهي گھم،
چڙهي گھم!

چندن ڦٽاڪو
جيئي منهنجو
ڪاڪو،
ڪاڪو ويٺو
ماڙيءَ تي،

گل هٹانس
ڈاڑھيءَ تي،
امان ويڻي موُڙي
تي،
گل هٹانس
جھُوڙيءَ تي،
ٻاپي ويڻي
ڪوڻيءَ تي
گل هٹانس
چوٽيءَ تي،
ٻاءُ ويڻو ٻيٽ تي
گل هٹانس پيٽ
تي
ادا ويڻو آڪ تي
گل هٹانس نڪَ
تي.“

مٿي ڏنل ٻاراڻي گيت ۾ اهو تصور ڪيو ويو آهي ته جيڪڏهن ٻار کي ڪٽان هڪ پيسو ملي وڃي ته هو ڇا ڪندو؟ قديم دؤر ۾ پئسي کي حاصل ڪرڻ جي خواهش لاءِ انسان جي جيڪا خيالن جي پرواز هوندي هئي، سا ساڳئي نموني اڄ جي دؤر ۾ به قائم آهي. ڪجهه ماڻهو پگهار سان گڏ بونس ملڻ جي خواهش ڪندا آهن، ته کي وري لاٽريءَ ذريعي پيسو حاصل ڪرڻ جي خواهش ڪندا آهن ۽ وڏا وڏا هوائي قلعا اڏيندا آهن، پر هن گيت ۾ اسان جو ننڍڙو ٻالڪ هڪ سادي ۽ ممڪن خواهش ڪري ٿو، جيڪا آهي

هن کي واتُ هلندي پٽ تي پيل هڪ پئسي ملڻ جي خواهش. ان کان پوءِ هو جيڪي ڪجهه به سوچي ٿو، ان جو سڌو سنئون تعلق سندس چؤطرف جي زندگيءَ جي ڳالهين سان جڙيل آهي. ڏڳي ته سنڌ جي هر گهر ۾ ٻڌل هوندي هئي، ان ڪري هو سڀ کان اڳ ڏڳيءَ جو ئي تصور ڪري ٿو. پوءِ اها فطري ڳالهه آهي ته، اها ڏڳي ڪيس پنهنجو ڪير ڏئي ٿي ۽ جڏهن هو اهو ڪير پنهنجي ماءُ کي ڏئي ٿو ته اها اُن کي مٺي ماني يا لولو ڏئي ٿي. سنڌي تهذيب ۾ ان خاص قسم جي مانيءَ جو ورهين کان تمام گهڻو استعمال رهيو آهي. شراوڻ ماس[1] (ساوڻ مهيني) جي سَڀتَم ڏڻ تي هي مٺيون مانيون پچايون ويندیون هيون. انهن مانين کي تري به پچايو ويندو هو. ان کان سواءِ سنڌ ۾ مهالڪشميءَ جي پوڄا تي به هي خاص قسم جون مانيون پچايون يا تري ٺاهيون ويندیون هيون. اهڙن موقعن تي سنڌ جي گهرن ۾ اڳڻ جي پٽين تي ڪانگن جو ڪان ڪان ڪرڻ به عام هو، پوءِ هڪ ظاهري ڳالهه آهي، مٺيءَ ماني جي بدلي ڪانگ ته

[1] شراوڻ هندو ڪئلينڈر جو پنجون مهينو آهي ۽ مبارڪ مهينو آهي. هن مهيني ۾ تمام گهڻا مذهبي ڏڻ ملهايا ويندا آهن ۽ هن مهيني جو تقريباً هر ڏينهن مبارڪ هوندو آهي هن مهيني جو هر سومر ساوڻ جو سومر طور ڪوٺبو آهي. هن مهيني سڀئي سومر پڳوان شِو جي پوڄا لاءِ وقف هوندا آهن. ڪنهن به ٻئي مهيني جو ڪو سوموار ايترو تعظيم وارو نه هوندو آهي. هن مهيني دوران هندو تمام گهڻي پوڄا ڪندا آهن ۽ ورت (روزا) رکندا آهن. هي مهينو هندن لاءِ انتهائي خاص آهي. هن مهيني ۾ جيڪي ڏڻ ملهايا ويندا آهن سي هي آهن:"ناگا- پنچمي، "ڪالڪياواتر"، "هِندولا"، نارالي پورنيما"، شِرواڻي پورنيما"، تِوتررو پانا"، رڪشا بنڌن"،"وارا لڪشمي وراتا"، رشي پنچمي"، "گوواستا ۽ باهو لا"، ستالا سپتمي"، "جنماشٹمي"، "اجيڪاداسي" ۽ پٹوري پولا".

پنهنجو ڪنپ ئي ڏئي سگهي ٿو. اهو ٻار چڱيءَ طرح سمجهي ٿو. هيستائين جيڪو به ٻار تصور ڪيو آهي، انهن سڀني ڳالهين جو مشاهدو هُن پنهنجي آسپاس جيڪو ماحول وهي واپري ٿو، ان مان ڪيو آهي. پر ان کان اڳيان هو سوچي ٿو:

”ڪنپ ڏنم راجا کي، راجا ڏني گهوڙي“

اهو تصور وري هن دراصل پنهنجي ڏاڏيءَ ۽ نانيءَ کان ٻڌل آکاڻين جي بنياد تي ڪيو آهي، جنهن ۾ هن ٻڌو آهي ته راجا ۽ راڻي يا شهزادو ۽ شهزاديون خوش ٿي گهوڙي يا ٻيون شيون دان ڪندا آهن. هاڻي جڏهن هن تصور قائم ڪري چڏيو ته هن کي گهوڙي به حاصل ٿي ويئي ته اها ظاهري ڳالهه آهي ته هو ان تي چڙهي ان جو مزو به وٺندو. هيءُ تصور ٻار جي فڪري صلاحيت سان پوريءَ طرح ٽهڪي اچي ٿو.

چڙهي گهم، چڙهي گهم
”چندن ڦٽاڪو
جيئي منهنجو ڪاڪو“!

هن مصرع کان وٺي آخري مصرع تائين هن گيت ۾ ٻار کي تصور سان گڏوگڏ ٻوليءَ جي سکيا به ملي ٿي. جنهن ۾ لفظن جي نئين بناوٽ سان استعمال ڪرڻ ٻار کي آسان طريقي سان سيکاريو ويو آهي. حقيقت ۾ ان ٻوليءَ جي خوشبوءِ ڪارڻ ننڍپڻ کان ئي ٻار پنهنجي ٻوليءَ سان پيار ڪرڻ سکي وڃي ٿو. اهوئي سبب آهي جو وڏو ٿيندي ٿيندي هن کي پنهنجي مادري زبان سان ايترو ته پيار ٿي ويندو آهي،

جو ڪيس پنهنجي هوليءَ جي پيٽ ۾ ٻي ڪا زبان محبوب يا پياري نه هوندي آهي.

### 3. ڪائنات جي جزن جو حسن:

ٻار جڏهن وڏو ٿيڻ لڳندو آهي ۽ ٿوري سمجهه وارو ٿيڻ لڳندو آهي ته هو پنهنجي چؤطرف پنهنجي ماءُ، پيءُ، ڀاءُ، پيٽ ۽ خاندان جي ٻين فردن کي ڏسندو آهي. ان کان سواءِ پنهنجي چؤڏاري به نظر ڪندو آهي ۽ جيڪي ڪجهه ڏسندو آهي، ان کي پرکڻ ۽ پروڙڻ جي خواهش سندس اندر ۾ پيدا ٿيندي آهي. سنڌ جي ڳوٺن ۽ شهرن ۾ ائين هو ته اڪثر ٻارن کي آسمان طرف نهارڻ جو موقعو ملندو هو. گرميءَ جي موسم ۾ ڳوٺن ۽ شهرن ۾ رات جو سپئي ماڻهو گهٽو ڪري چٽين تي سمهندا هئا. سنڌ ۾ گرمي 40 فارنهائيٽ تائين پهچي ويندي هئي ۽ ڪجهه وڏن شهرن کي چڏي باقي هنڌن تي بجلي اٽلي هئي. گرميءَ جي ڪري سپ ماڻهو چت تي ئي سمهندا هئا. پر جيڪڏهن ڪن لاءِ چت تي سمهڻ ممڪن نه هوندو هو ته اهي ڪليل اگڻ ۾ ڪٽون وجهي سمهندا هئا. اهڙيءَ ريت سمهندي ئي ٻار جو ڏيان آسمان ڏانهن چڪجي وڃڻ فطري هو. اڇلهه وڏن شهرن ۾ فليٽن ۾ رهڻ وارا ٻار آسمان ۾ ٽمٽمائيندڙ ستارن ۽ چنڊ جي انيڪ روپن جي نظارن کان محروم آهن. ان دؤر ۾ سنڌ جي زندگي اهڙي هئي، جو آسمان جا سندر سندر نظارا ڏسڻ جا ٻار تمام گهٽا شوقين هوندا هئا. سنڌي هولي اهڙن گيتن جي ميدان ۾ به مالا مال آهي. هتي آسمان سان جڙيل هڪ ٻاراڻو گيت پيش ڪجي ٿو:

”واهه ڙي تارا گول
تارا،
روشن تارا چلڪي وارا!
سانجهيءَ ٽاڻي نڪرو
ٽا
اُپ سڃي ۾ پکڙو ٽا!
چمڪو چمڪو ساري
رات
ڪجي اوهان جي
ڪهڙي بات؟
جوت اوهان جيِ جي
نه هجي
واٽِهڙُو ڪر واٽ
منجهي

(پهرين ٻن سِٽن ۾ ستارن جي بناوت ۽ صفتن جو ذڪر ٿيل آهي)

تـوهـان گــول
آهـيـو
توهان چمڪندا رهو
ٽا
توهان ٽِم ٽِم ڪندا
رهو ٽا.

پوءِ اڳيان هن بيت ۾ تارن جي ٻين صفتن جهڙوڪ: سانجهي وقت نڪرڻ، سڃي آسمان ۾ پکڙجي وڃڻ، سڃي رات چمڪندو رهڻ وغيره جو ذڪر

ڪيو ويو آهي. ان کا سواءِ پيا به گھڻا ئي ڏسڻ لائق نظارا هوندا آهن ۽ انهن سپني کي هتي بيان ڪرڻ ڏکيو آهي، آخري سِٹن ۾ الاهي ڏک پري ڇالهه ڪئي وئي آهي ته جيڪڏهن رات جو ستارن جي روشني نه هوندي ته مسافر پنهنجي راهه ڪيئن ڳولیندا؟ سنڌ ۾ ائين ٹيندو هو، جو مسافر يا وڏا وڏا واپاري قافلا اڪثر رات جو ئي هڪ هنڌان ٻئي هنڌ ويندا هئا. انهن ڏينهن ۾ اونداهين راتين ۾ رستي ڳولڻ جو فقط هڪ ئي سهارو هوندو هو ۽ اهو هوندوهو قطب تارو.

”جوت اوهان جيِ جي
نه هجي
واٹھڙُو ڪر واٹ
منجهي“

مٹيون ٻئي سِٹون تارن جي روشنيءَ ۾ سفر ڪرڻ جو احوال ڏين ٹيون. جيئن ته سنڌي واپاري پرڏيهه ۾ واپار لاءِ سمنڊ جو سفر ڪري ويندا هُئا ۽ اها ڇالهه سپني جي علم ۾ آهي ته انهن ڏينهن ۾ سمنڊ جي سفر لاءِ قطب تاري جو ئي سهارو ورتو ويندو هو. ان لاءِ ٹي سگھي ٹو ته مٹيون سِٹون ان طرف به اشارو ڪنديون هجن. ان ننڍي ڀاراڻي گيت ۾ ٻار جي عمر، سمجهه ۽ علم کي ڏيان ۾ رکندي تمام خوبصورت خيالن کي آسان لفظن ۾ بيان ڪيو ويو آهي.
ڪائنات جو حُسن ڏيکارڻ لاءِ هڪ ٻيو پرپور اثر رکندڙ لوڪ گيت آهي:

”جھُڙ ٿئي ٿو مينھن
وسي ٿو،
پکي پڇن ٿا وڃي
لکن ٿا،
گاھه نڪرندا، گل
ڦٽندا،
آن مھانگو، ٿيندو
سھانگو،
ھرڪو ڏکيو، ٿيندو
سکيو“

ھي ٻارن لاءِ ھڪ ننڍڙو گيت آھي. اھوئي ڪارڻ آھي، جو ھن ۾ الاھي ننڍن ۽ آسودن لفظن جو استعمال ڪيو ويو آھي. ان ٻاراڻي گيت جي خاص ڳالھه ٻار جو ڪڪرن ڏانھن ڏيان وڃڻ آھي. جيتوڻيڪ ٻارن جو ڏيان ڪڪر يا مينھن پاڻ ئي ڇڪي وٺندا آھن، پر پوءِ به مينھن جون ڪجھه خاصيتون ھن ننڍڙي گيت ۾ منعڪس ٿيل آھن، جن ڏانھن ٻار جو ڏيان ڏيارڻ ضروري آھي، ڇو جو مينھن پوڻ سان انسانن کي ڪڏھن ڪڏھن ڪيتريون ئي تڪليفون ۽ مشڪلاتون به پيش ايندیون آھن. ان لاءِ ممڪن آھي ته ٻار کي انھن مشڪلاتن جي ڪري مينھن جي اھميت سمجھه ۾ نه اچي. ان ڪري ننڍڙن ٻارڙن جو ھن سندر ٻاراڻي گيت ذريعي مينھن جي خاصيت ڏانھن ڏيان ڇڪايو ويو آھي ۽ ڪائنات ۾ موجود شين جي حسن کي وڏي ڪاميابيءَ سان بيان ڪيو ويو آھي.

4. **پيٽ جو پاءُ سان پيار:**

پاءُ ۽ پيٽ جو پاڻ ۾ خون جو رشتو هوندو آهي. هن سنڌي ٻاراڻي گيت ۾ پيٽ جو پاءُ سان پيار خوبصورت لفظن ۾ ڏيکاريو ويو آهي:

”پيرڙو پانڌيئڙو، پيرڙو پانڌيئڙو!
پائيڙو منهنجو ننڍڙو،
پائيڙو منهنجو ننڍڙو!
وادي کان گاڏيئڙو ٺهرايان،
تنهن ۾، چم چم چير ٻڌايان
هوريان هوريان رڙهي ادڙو
پيرڙو پانڌيئڙو پيرڙو پانڌيئڙو!
مامي کان ڏانوڻ ڪپايان
ڊوڙي ادڙو، نِڪڙو تڪڙو
نِڪڙو: نِڪو، ننڍڙو
پيرڙو پانڌيئڙو، پيرڙو پانڌيئڙو.“

مٿي ڏنل ٻاراڻي گيت ۾ الاهي خوبصورت لفظن ۾ بيان ڪيو ويو آهي ته هڪڙي پيٽ پنهنجي

ننڍڙي پاءُ کي کھڙيءَ طرح هلڻ سيکارڻ ۾ مدد ڪري ٿي. ننڍن ٻارن جي هلڻ لاءِ ٽن قسمن وارو ڪاٺ جو هڪ گاڏڙو ساز سان گڏ ٺاهيو ويندو آهي، جيڪو ٻار کي هلڻ ۾ مدد ڏيندو آهي. ٻار جي پيٺ اهڙوئي هڪ ساز وارو گاڏو ٺاهڻ چاهي ٿي، جنهن کي سنڌيءَ ۾ ”گاڏيئڙو“ چئبو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”ننڍڙي گاڏي“. هوءَ ان ۾ ننڍڙا گھنگھرو به ٻڌڻ چاهي ٿي. گھنگھرن جو مِٺو آواز ٻڌي ننڍڙو ٻار خوشيءِ ۽ لطف جو اظهار ڪندو آهي. نه صرف ايترو، پر ننڍڙي عمر کان ئي ٻار جي ڪنن ۾ موسيقيءَ جي گونج پيدا ٿيندي آهي ۽ سچ ته اهو آهي ته هو نه صرف هلڻ سکندو آهي، پر گھنگھرن جي سنگيت جي آواز تي پنهنجن ننڍن ننڍن پيرن سان ناچ به سکندو آهي. جنهن ڪري ٻار جي ڪنن ۾ گھنگھرن جي مِٺي ۽ سُريلي آواز مان لطف وٺڻ جو شوق پيدا ٿيندو آهي. ”ڏانوڻ ڪپايان “ جو مطلب هڪڙي رسم سان ڳنڍيل آهي، جنهن ۾ ٻار جو مامو، ٻار کي هلڻ سيکارڻ کان پهرين، ٻار جي پير ۾ ريشمي ڏاڦو ٻڌي ان کي ڪٽڻ جي رسم ڪندو آهي. ائين مڃيو ويندو آهي ته ائين ڪرڻ سان ٻار جلدي تڪڙو هلڻ سکي ويندو. ”مامي کان ڏانوڻ ڪپايان“ چئي ننڍڙي ٻارڙي ان رسم ڏانهن اشارو ڪري رهي آهي.

هاڻي ان ٻاراڻي لوڪ گيت جي ٻوليءَ جو جائزو وٺڻ به ضروري آهي. جيئن ته هي گيت تمام ننڍڙي ٻار جي لاءِ چيو ويو آهي، تهنڪري هن گيت ۾ محبت جي

اظهار ڪرڻ لاءِ الاهي پيار پريل لفظن جو استعمال ڪيو ويو آهي. جھڙوڪ: پيرڑو، پانڌيئڑو، پائيڑو، ننڍڑو ايڏڑو، گاڏيئڑو. هي اهڙا لفظ آهن، جن ۾ ”ڑو“ جوڑيو ويو آهي، جنهن سان هن گيت مان مڙو آواز جهلڪي ٿو.

**5. ماءُ جي لاءِ پيار:**

سنڌي ٻاراڻن گيتن ۾ سڀني کان پيارو گيت ”منهنجي امڙ، منهنجي امڙ“ يعني منهنجي ماءُ مهنجي ماءُ آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ”ماءُ“، ”امان“، ۽ ”آيل“ جھڙن لفظن جو استعمال ماءُ جي لاءِ ٿيندو آهي. پر ”امڙ“ لفظ جو استعمال ٻار پنهنجي ماءُ لاءِ تمام گھٹو پيار جتائڻ وقت ڪندا آهن. دراصل ”امڙ“ لفظ کي ماءُ سان محبت جي اظهار جو هڪ طريقو مڃيو ويندو آهي. اچو ته سڀ کان پهرين هن خوبصورت ٻاراڻي گيت جو مزو وٺون:

”مون کي ڪنهن ٿي ڪير پياريو،
پيار منجهان ٿي گود ويهاريو
خوش ٿي هر هر مون ڏي نهاريو!
منهنجي امڙ، منهنجي امڙ!
ننڍ ڦٽي مون جڏهن ٿي پيئي!

ڪنهن ٽي سمهاريو
لولي ڏيئي،
ڇڏي نه مون کي
ڪڏهن ويئي،
منهنجي امڙ، منهنجي
امڙ!
پنڌ ڪندي، جي ڏکو
ڪاڏم،
ڪنهن ڪٽي ٽي ڇاتيءَ
لاتم،
پيار منجهان ٽي پاڪُر
پاتم،
منهنجي امڙ، منهنجي
امڙ!
وڏي جڏهن مان وڏو
ٿيندس،
سک سوين آءٌ توکي
ڏيندس،
منهنجي امڙ، منهنجي
امڙ!

سنڌي ٻاراڻي گيت ” منهنجي امڙ“ ۾ اهڙو رس ۽ چس آهي، جنهن مان مزو ۽ خوشي حاصل ٿئي ٿي، جنهن ڪري ان گيت جي وجود ۾ ترنگ پيدا ٿئي ٿو. هي ٻه سادا لفظ، دل اندر هڪ منڙي احساس جي لهر پيدا ڪري ڇڏين ٿا. اڄ به اهي لفظ، ننڍپڻ جا اهي ڏينهن ياد ڪرائين ٿا، جڏهن آڏي رات جو اک ڪُلي ويندي هئي ۽ امان لولي ڏيئي، پيار پرين هٿن سان

ٽپڪائي وري سمهاري ڇڏيندي هئي. جيڪڏهن پنڌ ڪندي هلندي هلندي ٻار ڪري پوندو هو ته پوءِ هوءَ ڪيئن سيني سان کڻي لائيندي هئي. انهن سِڻُن ۾ بي پناهه پيار جو احساس ملي ٿو. ننڍڙي ٻار تي انهن ڳالهين جو اثر ايترو ته گهرو پوندو آهي، جو پوءِ اُهو اثر مٿس زندگيءَ پر قائم رهندو آهي. ان کانپوءِ وارين سڀن ۾ ٻار چوي ٿو ته وڏو ٿي ماڻُ کي الاهي سُک ڏيندو ۽ مٿس پنهنجي جان به واري ڇڏيندو. هي سڀون ٻار ۾ پنهنجي فرض سجاڻڻ ۽ ان کي پوري ڪرڻ واري ارادي جي طرف اشارو ڪن ٿيون.

”ڇڏي نه مون کي
ڪڏهن ويئي“

ان جي معنيٰ آهي، ”مون کي ڇڏي ڪيڏانهن به نه وئي، يعني ماڻُ ٻار کي ڪڏهن به اڪيلو ڇڏي نه ويندي آهي“، جنهن سان ماڻُ ۽ ٻار جو رشتو گهرو ٿيڻ سڀاويڪ ڳالهه آهي. پر اڄڪلهه وقت بدلجي ويو آهي. هاڻي نوڪري نه ڪندڙ مائون به پنهنجن ٻارن کي نوڪرن جي حوالي ڪري ٿيون ڇڏين، نتيجي ۾ وڏن شهرن ۾ ٻار ماڻُ پيءُ کي پوڙهي ٿيڻ تي اولڊ هائوسز (Old Houses) ۾ ڇڏي ايندا آهن. هي ٻاراڻو گيت نرم دل ٻارڙن تي الاهي سڀو اثر وجهندڙ آهي. مون الاهي سارن پوڙهن ماڻهن کان پڇيو ته سندن سڀني کان وڌيڪ پسنديده ٻاراڻو گيت ڪهڙو آهي ته سڀني ”منهنجي امڙ....“ ۽ ”جو کير پيئي....“ گيتن جوئي حوالو ڏنو. آزاديءَ کان سال اڳ مون کي جڏهن پارت ۾ اسڪولن ۾ پڙهائيندڙ سنڌي درسي ڪتاب ڏسڻ جو موقعو مليو ته مون کي اهو

ڏسي الاهي ڏک ٽيو ته هي ٻئي گيت انهن ڪتابن ۾ نه هئا. انهن جي جاءِ تي ”موتي ڪُتارو“ مطلب ”موتي ڪُتو“ گيت هو، جنهن ۾ موتي ڪُتي جي تمام گهڻي تعريف ڪئي ويئي هئي. ان زماني ۾ انگريزن جي اثر هيٺ ڪتن ۽ ٻلين پالڻ جو الاهي رواج پئجي ويو هو. اهڙن ٻاراڻن گيتن سان حساس ٻارڙن جي دلين تي ڪهڙو اثر پوي ٿو اها ڳالهه ڪنهن کان به لڪل ناهي .

## 6. جيتن کي مخاطب ڪري چيل ٻاراڻا گيت:

ڏٺو ويو آهي ته انسانن جي فطرت آهي ته اهي پنهنجا ڏک سک وندڻ لاءِ اڪثر جانورن، پکين ۽ جيتن کي پنهنجو دوست يا ساٿي ٺاهيندا آهن. ان متعلق سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪ انتهائي خوبصورت ٻاراڻو گيت آهي.

ٽنڊڻي ڙي
ٽنڊڻي
اسين تنهنجا
ماڻهو
چهيڻداسين
ڏاڙهون!
هيءَ قطار
ڪهڙي؟
ستن پائرن
جهڙي،
ست ئي پائر ڪڏ
تي،
ٻيڙي آئي در تي،

هڪ ٻيڙيءَ ۾
موتي
ڇڻي منهنجي
پهتي،
دادل کي چئجانءِ
گُڏو گُڏيِ کي
آڻجانءِ!
سونَ ۾
مڙهائيجانءِ!
چانديءَ ۾
چلڪائيجانءِ!
آءٌ ته گُڏيءَ راند
ڪريون
آءٌ ته گُڏيءَ راند
ڪريون

هڪڙي ننڍڙي چوڪري ”ٽنڊٽيءَ“ سان ڳالهائيندي اهڙو تاثر ڏئي رهي آهي، جڙ ننڍڙي جيتامڙي سندس ڳالهيون ٻڌي ۽ سمجهي رهي هجي. شايد ٻارڙي اهو سمجهي ٽي ته هوءَ پاڻ ۽ ٽنڊٽي جاندار مخلوق هجڻ جي ناتي هڪ ئي درجي ۾ اچن ٽيون. اڪثر ائين ڏٺو ويو آهي ته نازڪ دل رکندڙ ٻارن کي جڏهن ڪير تڪليف پهچائيندو آهي ته هو تمام گهٽا ڏکي ٽي ويندا آهن ۽ پوءِ هو ٻين شرارتي ٻارن کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. سڀني جاندار مخلوقن لاءِ پار جي جيڪا معصوم سوچ آهي، ان کي

هن گيت ۾ بيان ڪيو ويو آهي. هن گيت جهڙا ڪيئي مثال پڪين جا به ملن ٿا.

هن ہاراڻي گيت ۾ ڪجهه اهڙيون ڳالهيون بيان ڪيون ويون آهن، جن جو هن وقت جي خانداني نظام ۽ زندگيءَ تي سڌو عڪس پوي ٿو. جيئن"دادل کي چئجانءِ، ڪُڏو گڏي آڻجانءِ، سونَ ۾ مڙهائجانءِ، چانديءَ ۾ چلڪائجانءِ"! هنن سڌن ۾ ہارڙي پنهنجي دل جي ڳالهه ڪندي، ٽنڊٽيءَ ذريعي پنهنجي وڏي پاءُ کي اهو نياپو ڏيڻ چاهي ٿي ته هن کي ڪُڏو ۽ ڪُڏي ڪپن، جن کي الاهي سارا سون چاندي جا زيور پيل هجن. آخري ہن سڌن ۾ ہارڙي ٽنڊٽيءَ کي چئي ٿي ته اڇ ته ڪُڏي راند کيڏون. دراصل هن گيت ۾ جنهن ہارڙيءَ جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اها نازڪ دل هئڻ سان گڏ ہالي پولي به آهي. هن جي من ۾ ڪُڏيءَ سان راند کيڏڻ جي شديد خواهش آهي، جنهن کي هوءَ پنهنجي تصور ۾ پورو ڪري وڻي ٿي. هن گيت جي جائزي وڻڻ تي اهو پتو پوي ٿو ته ہارڙيءَ کي هڪڙي ڪُڏيءَ جي تمنا آهي. پر ان جا گهر وارا ان کي ڪُڏو ڪُڏي نه ٿا وڻي ڏين، جنهنڪري سندس خواهش پوري نٿي ٿئي. ۽ ان ڪري هوءَ پنهنجي خواهش جو بيان ٽنڊٽيءَ سان ڪري پنهنجي دل جي ڳالهه زبان تي آڻي ٿي. اِهائي ان ہاراڻي _گيت جي مکيه خاصيت ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

### 7. ڪيرجي اهميت:

ڪير ۽ ڪير مان ٺهيل شيون سنڌي ڪاڌن ۾ اهميت رکن ٿيون. اڄ به سنڌين جي ڪاڇ جو مکيه شيون ڪير ۽ ڏهي وغيره آهن. اڪثر ائين ڏٺو ويو آهي

ته ننڍڙا ٻار کير پيئڻ کان نٽائيندا آهن ۽ ماءُ پيءُ کي ٻارن کي کير پيارڻ لاءِ وڏا جتن ڪرڻا پوندا آهن. ٽي سگهي ٽو ته پراڻي زماني ۾ به ائين ئي ٿيندو هجي. ان ڪري ننڍڙن ٻارن جو هيءُ ٻاراڻو_گيت ٻارن کي کير پيئڻ جي ترغيب ڏيڻ ۾ گهڻو ڪامياب رهيو آهي. اچو ته هن گيت کي ڏسون:

”جو کير پئي، سو ويرٽئي،
ڏند زور ونن، سنا سهڻا لڳن،
اکين جوت وڌي، ڏاڍي سونهن ٽئي،
ونٽي زور بدن، لگَ چست ٽين!
کير صفا سنو، آهي ڏاڍو منو!
ٻارو اچو پيون، پري کير وٽيون،
سپ زور ونون، پي کير وڌون!
ڏي کير امان، پي پڙهڻ وڃان!“

مٿي هن ٻاراڻي گيت ۾ کير جي وڏائي بيان ڪئي وئي آهي ۽ ٻار کي کير پيئڻ لاءِ اُتساهه ڏياريو ويو آهي. 80-70 سالن جي عمر جا ڪيترائي ماڻهو اڄ

به بنا ڪنهن پُل چُڪ جي هي گيت ٻڌائين ٿا، ڪي هن ٻاراڻي گيت جي تمام گهڻي واکاڻ ڪن ٿا. الاهي اهو به چون ٿا ته هو پنهنجي پوٽن پوٽين کي هن ٻار-گيت ذريعي کير جي اهميت ۽ افاديت ٻڌائي، کين کير پيئڻ جو شوق ڏيارينداآهن.

## 8. هڪڙو بيمثال ٻاراڻو گيت:

سنڌي ٻاراڻن گيتن ۾ پنهنجو خاص مقام رکڻ وارو گيت آهي: ”جو ڏينبو جو ڏينبو“ سڀ کان پهريائين هن گيت جو مزو وٺو:

”جو ڏينبو جو
ڏينبو
واٽيئڙو قِٽو!
سا واٽ سا واٽ
چهر ڙي پوکي،
سا چهر، سا چهر
گهوڙڙا ڪائين
سي گهوڙڙا سي، گهوڙڙا لِڏ
لاهين
سا لِڏ سا لِڏ ڪنهر ڪٽي،
سو ڪنهر سو ڪنهر ٽانوڙا
ٽاهي
سي ٽانوَ سي ٽانوَ رب رڏن
سا رب سا رب ٻارڙا (نُو نُو/چِنڊُو)
کائين“

هي ٻاراڻو گيت تڏهن چيو ويندو آهي، جڏهن ننڍڙو ٻارُ اجا مس هلڻ سکندو آهي ۽ هلندي هلندي ڪِرندو آهي. پوءِ ڪري وري اٺندو آهي ۽ هلڻ شروع ڪندو آهي. پهريون ٻه ستون ٻڌائين ٿيون ته هڪڙو ننڍڙو ڪينئون گس تي ڦاسي پيو. اتي ڪنهن گاهه پوکيو. گاهه کي هڪڙو گهوڙو کائي ويو. گهوڙي پوءِ مٽيءَ ۾ لِڏ لاٿي. اها مٽي ڪنڊ ڪٽي ويو. ڪنڊ وري ان مٽيءَ مان ٿانوَ ٺاهيا. انهن ٿانون ۾ ڏارو (رب) ٺهيو. اصل ۾ ٻار جڏهن هلندو ۽ ڪِرندو آهي ته ان جو ڏيان ونڊائڻ لاءِ هن گيت کي ڳايو ويندو آهي. جنهن جو مقصد ئي هوندو آهي ته جيڪڏهن ٻار کي ڪِرڻ سان ڪو ڏک لڳي ۽ سور ٿئي به ته هو ان کي وساري ڇڏي ۽ هلڻ جي ڪوشش جاري رکي. گيت جي آخر ۾ رب ٺاهڻ جي ڳالهه ڪئي ويئي آهي، رب جو ذڪر ممڪن آهي ته ٻار کي همٿائڻ لاءِ ڪيو ويو هجي، ڇو جو رب کائڻ ۾ سوادي هوندي آهي ۽ ٻارن لاءِ غذائيت سان ڀرپور ۽ جلد هضم ٿيڻ واري هوندي آهي. ٻوليءَ جي لحاظ سان هن گيتَ ۾ پيار ظاهر ڪرڻ وارن لفظن جو تمام خوبصورت استعمال ڪيو ويو آهي. جيئن گهوڙڙا، ٿانوڙا ۽ ٻارڙا.

## 9. چيڪلو بانگلو:

هيءُ ٻاراڻو گيت سنڌي ٻوليءَ ۾ الڳ الڳ لفظن ۾ ڳايو ويندو آهي. هي ٻاراڻو- گيت هڪ سال کان ٽن يا چئن سالن جي ٻارن سان تعلق

رکي ٿو. ٽيندو ائين آهي، جو ٻار جو ڏاڏو، نانو يا چاچو پُٽيءَ جي سهاري ليٽي ٻار کي پيرن کان گوڏن تائين ليٽائي، ان کي هيٺ مٿي ڪري جھُولائيندو آهي، هر دفعي جڏهن ٻار مٿي ويندو آهي ته ڏاڏو چوندو آهي:

چيڪلو بانگلو، چيڪلو
بانگلو
ناناٽي ويندين يا
ڏاڏاٽي؟

هتي ٻار کان پڇيو پيو وڃي ته هو نانيءَ جي گھر ويندو يا ڏاڏيءَ جي، جنهن تي ٻار جواب ڏيندو:

”ناناٽي“
مطلب نانيءَ جي گھر.

پوءِ ڏاڏو پڇندو ته:

ناناٽي نانيِ (چنٹُو/چينوءَ) کي ڇا کارائيندي؟

هتي ٻار جو نالو وٺي، ان کان پڇيو پيو وڃي ته کيس نانيءَ جي هٿن جي ٺهيل ڪهڑي شيءِ کائٹي آهي، جيڪڏهن ٻار چوندو ”حلوو“ ته گيت ۾ چئبو آهي:

”ناناٽي نانيِ (چنٹو/چينوءَ) کي حلوو کارائيندي....“

اهڑي ريت سوال جواب هلندا رهندا آهن. هر پيري ٻار نانيءَ يا ڏاڏيءَ جي گھر ويندو آهي ۽ الگ الگ مٹائين جو سواد چکي ايندو آهي.

ها! ها! لفظن جو اهو استعمال ڪري پارڇڙ سڇ پڇ مٺائيءَ جو مزو وٺندو آهي. دراصل ان حقيقت ڏانهن منهنجو ڏيان 6-7 سال اڳ ويو. لڳ ڀڳ 6 سال پهرين اسين ڊيڪن ڪاليج جي استاف ڪوارٽرز ۾ رهندا هئاسين ۽ اسان جي پاڙي ۾ ڪٽمنبو جي ليڪچرار شريمتي شانتي بَسنت رهندي هئي. هوءَ لسانيات (Linguistics) ۾ پي ايڇ ڊي ڪرڻ آئي هئي. سندس پٽ اپيشيڪ جي عمر لڳ ڀڳ هڪ سال هئي. هو اڪثر اسان جي گهر راند ڪرڻ ايندو هو ۽ منهنجي پيءُ کان الاهي ڪهاڻيون ٻڌندو هو. هڪڙي ڏينهن منهنجي پٽ روهتيش کي پنهنجي ننڍپڻ جي يادگيري اچي پئي ۽ پنهنجي ڏاڏي کي چيائين ته ”بابا اڄ توهان اپيشيڪ کي چيڪلو بانگلو راند ڪرايو.“ ۽ والد صاحب اپيشيڪ کي اها راند ڪرائي ۽ هر پيري جڏهن هو اپيشيڪ کان پڇندو هو ته ناني اپيشيڪ کي چا چا ٿي ڪارائي، ته هو هر دفعي الڳ الڳ مٺاين جا نالا وٺندو هو. ان راند ۾ ايڏو ته مزو ايندو هو، جو ڏينهن ۾ هڪ ٻه ڀيرا بابا کي چوندو هو ته ”بابا، چيڪلو بانگلو“ بابا کڏهن به هن کي مايوس نه ڪندو هو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ اپيشيڪ جي ماءُ آئي ۽ بابا کان پڇيائين ته ”هي چيڪلو بانگلو آهي ڇا؟ اپيشيڪ گهر اچي چوي ٿو ته هُن چيڪلو بانگلو ۾ الاهي مٺايون ڪاڏيون آهن. اڄ هن ٻڌايو ته هن الاهي سارا مامَوچا به ڪاڏا. اها ته اسان جي نيپالي مٺائي آهي. آنٽيءَ کي ته ٺاهڻ به نٿي اچي. پوءِ اوهان مامَو چا ڪٽان آندا؟“ جنهن تي بابا هن کي راند سمجهائي ۽ جيئن ته اپيشيڪ به اتي ئي موجود هو ته عملي طرح ان کي راند ڪري به

ڏيڪاريائين. هوءَ ڏاڍي خوش ٿي. هن چيو ته، ”اوهان جي سنڌي ٻوليءَ جو هي ٻار-گيت ته الاهي خوبصورت ۽ معنيٰ خيز آهي. سندس تعليمي لحاظ کان به وڏي اهميت آهي. ٻار راند راند ۾ ڪيترين ئي مٿاين، فروٽن ۽ ٻين شين جا نالا به سکي ٿو وڃي.“ اهو ٻڌي مون کي هن پياري ٻاراڻي گيت جو اصل قدر معلوم ٿيو. هي ٻه لفظ چيڪلو بانگلو ايڏا طاقتور آهن، جو هي ملڪ ۽ ٻوليءَ جون حدون به تمام آسانيءَ سان پار ڪري سگهن ٿا. مون اهو به محسوس ڪيو ته ٻار وڏي ٿيڻ تي به هن ٻاراڻي گيت جي مزي کي وسارين ڪونه ٿا. روهتيش تڏهن 15 سالن جو هو، جڏهن هن پنهنجي ڏاڏي کي چيو ته اپيشيڪ کي چيڪلو بانگلو راند ڪرائي. اڄ جڏهن آءٌ هن گيت تي نظرثاني ڪرڻ ويٺو آهيان ته هن ننڍڙي ٻاراڻي گيت ۾ سمايل ڏاڏي ڏاڏيءَ ناني نانيءَ، مامي ماميءَ ۽ چاچي چاچيءَ جو پيار ڏسان ٿو. جڏهن مون اپيشيڪ کان پڇيو ته هن کي چيڪلو بانگلو ۾ ڇا محسوس ٿيندو آهي ته هن بنا ڪنهن هڪ جي فوراً چيو ته هن کي جهولو جهولڻ ۾ مزو اچڻ سان گڏو گڏ الاهي ساريون مٿايون به کائڻ لاءِ ملنديون آهن. ان جواب تان مون کي بلڪل به تعجب نه ٿيو ۽ هاڻي به نه ٿي رهيو آهي، ڇو ته ٻار ڪنهن به شيءِ جو مزو وٺڻ لاءِ ساز ۽ ذريعو ڳولي لهندو آهي. جڏهن ننڍڙو ٻالڪ ننڍين ننڍين ڇنگهن جي وچ ۾ ڪاٺ رکي هلندو آهي ته کيس گهوڙي تي چڙهي هلڻ جو احساس ۽ تجربو ٿيندو آهي. اهڙي نموني هو پنهنجي ڏاڏي جو چشمو ۽ جُتي پائي ڏاڏو ٿيڻ جي ڪوشش ڪندو آهي.

ساڳيءَ طرح جڏهن چيڪلو بانگلو ۾ اپيشيڪ ماموچا ڪائيندو آهي ته هو تصور جي سهاري ماموچن ڪائڻ جو مزو وٺندو آهي. ان صورت ۾ ان ڳالهه ۾ اچرج جي ڪابه ڳالهه نه آهي. مون کي ته ائين لڳندو آهي ته هن ننڍڙي ٻار-گيت ۾ ٻولي سکڻ ۽ سيکارڻ جو راز به سمايل آهي، ڇا جي ڪري جو مون الاهي دفعا ڏٺو آهي ته جڏهن ٻار کي ڪنهن مٽائيءَ جو نالو نه ايندو آهي، تڏهن هو ڏاڏي کان پڇندو آهي. ڏاڏو هن کي واري واري سان ڪيترائي مٽاين ۽ فروٽن جا نالا ٻڌائيندو آهي. ان نموني ڏٺو وڃي ته هن ننڍڙيءَ عمر ۾ ٻار ٻولي سکڻ جي طريقي ڪار جو تجربو به حاصل ڪندو پيو آهي. انهيءَ عمر ۾ هن جي ٻوليءَ جي سکڻ جي رفتار ڪافي تيز هوندي آهي، ۽ ان عمر ۾ ئي هو گهڻي ۾ گهٽا لفظ ۽ فقرا به سکندو آهي، ان ڪري هن ٻار-گيت ذريعي ٻار جي لفظن جي ذخيري ۾ واڌارو ايندو آهي. کيڏندي کيڏندي هن گيت ۾ ٻولي سکڻ ئي هن گيت جي اهم خوبي آهي.

هڪڙو اهم سوال هن گيت جي باري ۾ اهو اُٺي ٿو ته ”چيڪلو بانگلو“ لفظن جي معنيٰ ڇا آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ”جامع سنڌي لغات“ ۾ ”چيڪلو بانگلو“ لفظ گڏي ته ڪونه ڏنا آهن. پر فقط ”چيڪلو“ لفظ ڏنو آهي. جنهن جي هو معنيٰ لکي ٿو ته، ”ٻارن جي جهولي جو هڪڙو قسم“. بانگلو لفظ ان ڊڪشنريءَ ۾ ڪونه آهي. دراصل چيڪلو بانگلو هڪ ورجائجندڙ مرڪب لفظ آهي، جنهن ۾ پهرئين لفظ جي ته معنيٰ آهي، ليڪن ٻيو لفظ بي معنيٰ آهي. جيئن پاڻ چوندا آهيون: ڀاڄي ٻاڄي، ڏوٻي سوٻي. انهن

ٻنهي لفظن ۾ شروع وارا لفظ بامعنيٰ آهن، جڏهن ته ٻيا لفظ بي معنيٰ آهن. هتي چيڪلي جي معنيٰ سان هڪڙي ڳالهه ته واضح ٿي وئي ته ان جو مقصد ”جهولو“ آهي ۽ هن ٻار-گيت سان ’جهولي جهولڻ‘ جو فعل جڙيل آهي. آخر ۾ ايترو چوڻ ضروري آهي ته هن ننڍڙي ٻاراڻي گيت ۾ ڏاڏي ۽ پوٽي پوٽيءَ جي پيار سان گڏو گڏ ’گيت‘ ۽ ’جهولڻ‘ جو ڏاڍو دلڪش ميلاپ آهي ۽ ٻالڪ کي ٻولي سکڻ جو سٺو موقعو به حاصل ٿئي ٿو.[2]

[2] (هيءَ ڳالهه لڳ ڀڳ 1983ع جي آهي.)

## هڪ ريٻاري لوڪ گيت

ڪڇ ضلعي ۾ ڪافي اڳ جانورن پالڻ واريون ذاتيون رهنديون هيون، جن مان گهڻيون ذاتيون سنڌي ٻوليءَ جو ڪونه ڪو لهجو ڳالهائيندڙ آهن. انهن ۾ ريٻاري جاتي ڪافي اهم آهي، انهن کي سنڌي ٻوليءَ جي لهجي ڳالهائڻ وارا مڃڻ جو هڪڙو ڪارڻ اهو به آهي ته ڪڇ سان لڳ سنڌ صوبي (پاڪستان) جي ٿر جي علائقي ۾ ريٻاري ڪافي تعداد ۾ رهندا آهن. هونئن ته ڏنو وڃي ته اڇڪلهه گجرات جي ڪافي سارن هنڌن تي انهن جي ٿوري گهڻي آبادي رهي ٿي، پر ڪڇ ۾ اڃا تائين انهن جي آبادي ڪثير تعداد ۾ موجود آهي. هو گهڻو ڪري ٻڪرين ۽ ريڍ جا وڏا ڏڻ پالينڊا آهن. ڪڏهن ڪڏهن ته هڪڙي ئي ڏڻ ۾ هڪ کان ڏيڍ هزار تائين ريڍون هونديون اٿن. هونئن ريٻاري اٽن کي به پالينڊا آهن. مون پاڻ ريٻارين کي 200-300 اُٽن کي گڏ پاليندي ڏٺو آهي. ريٻاري گهڻو ڪري خانه بدوش هوندا آهن. ان جي خاص وجهه به اُهوئي آهي ته انهن وٽ چوپايو مال تمام گهڻو هوندو آهي. انڪري انهن کي هميشه سفر ۾ رهڻو پوندو آهي. چاجي ڪري جو جانورن جي لاءِ چاري ۽ پاڻيءَ جي ضرورت هوندي آهي. صدين کان ڪڇ ۾ رهڻ جي ڪري هو اتي جي پاڻيءَ جي قلت وارن علائقن، پاڻي جي چشمن، گاهه وارن ميدانن ۽ ساوڪ وارين پهاڙين کان چڱيءَ طرح واقف آهن. هميشه سفر ۾ رهڻ ڪري انهن جا جسم مضبوط، مناسب ۽ چست هوندا آهن. انهن جون عورتون به مضبوط ۽ طاقتور جسم

جون مالڪ هوندیون آهن. مردن ۾ عورتن ۾نهن جون اکیون ۾ نڪ سُهٹا هوندا آهن. انهن جو رنگ به ڪافي اچاڻ مائل هوندو آهي. ٻئي ڪنن ۾ سون جا زيور پائيندا آهن. عورتون اونهاري ۾ سياري ٻنهي ۾ اُن جي لوئي مٿي تي ڪنديون آهن، ان کي هو خوبصورت پرت سان سجائيندا آهن. ريٻاري عورتون ۾ مرد ٻئي الاهي زنده دل ۾ بهادر هونداآهن. سنڌي ٻوليۦ جي عظيم شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح به سنڌ ۾ انهن جي خانه بدوش هجڻ جي گواهي ڏني آهي:

ريٻاڙڻ روئي، واڙي وڏا
وڇڙا،
سمورا سوئي، هڏي هتان
ساڻ ويو.

هن بيت ۾ شاهه صاحب ’ريٻاري‘ لفظ جو استعمال ڪيو آهي، جيتوڻيڪ ريٻارين جي ٻوليۦ جو سوال آهي، مان پنهنجي ذاتي تجربي تحت چئي سگهان ٿو ته سنڌ ۾ ڪچ ۾ هو سنڌيۦ جي ئي لهجي جو استعمال ڪن ٿا. جيتوڻيڪ ڪچ ۾ رهڻ وارن تي ڪچي ۾ گجراتيۦ جو اثر گهڻو نظر اچي ٿو. دراصل هو ٻه ٻوليون ڳالهائيندڙ آهن، گجرات رياست جي ٻولي به تمام سٿي ڳالهائي سگهن ٿا.

لوڪ گيت انسانن جي جذبن ۾ احساسن کي بيان ڪرڻ جو پُراثر ۾ مضبوط وسيلو آهن. هي ڏک جي گهڙين، سُک ۾ خوشيۦ جي وقت دل کي چيري ان مان نڪرندا آهن. اهڙي جذباتي حالت ۾ دل جو احوال بيان ڪرڻ جو واحد ذريعو مادري ٻولي ئي هوندي

آهي. پنهنجي دل جا ڏک سور مادري زبان کان سواءِ ڪنهن ٻي ٻوليءَ ۾ اورڙ ناممڪن، نه ته مشڪل ضرور لڳي ٿو. انهيءَ ڪري جڏهن سوٽري ڳوٺ جي ريبهاري پيٽن گڏجي ڳايو ته:

”الا منهنجي ٻڪري ڪير ڏُهي ويو“

تڏهن مون کي بنا ڪنهن دشواريءَ جي ئي احساس ٿي ويو ته اهڙا بي ساخته لفظ ته ڏک ۽ رنج جي وقت دل مان نڪري زبان تي ايندا آهن ۽ بلڪل اٽ پڙهيل ريبهاري پيٽن جي منهن مان ته اهڙا جملا پنهنجي مادري زبان ۾ ئي نڪري سگهن ٿا. جيتوٽيڪ اتي موجود ريبهاري مردن مون کي اهو چوڻ ۾ ڪا ڪسر نه ڇڏي ته انهن جي مادري ٻولي گجراتي آهي ۽ اُهي ته ڪچي ٻولي ڄاڻن ئي نه ٿا، ليڪن جڏهن ان ڪانپوءِ انهن ٻيو گيت ڳايو ”سنڌ جي سِري تي الا، ڄايون مَ ڏجان“. تڏهن مون انهن کان پڇيو ته هي ڪهڙي ٻولي آهي ته انهن سڀني يڪراءِ فيصلو ڏنو ته هيءَ ته نج گجراتي آهي. ڪوبه گجراتي ٻولي ڳالهائڻ وارو ان سڃائيءَ کان انڪار نه ٿو ڪري سگهي ته هيءَ سِڌ گجراتي ٻوليءَ جي ناهي ۽ نه ئي کنهن به ڪچي ٻولي ڳالهائڻ واري کي اهو قبول ڪرڻ ۾ ڏکيائي ٿيندي ته هيءَ نج ڪچي ٻولي آهي. اهڙيءَ ريت وري ڪوبه سنڌي ٻولي ڳالهائڻ وارو خوشيءِ سان قبول ڪندو ته هيءَ سنڌي ٻولي ئي آهي. اهو انڪري جو ڪچي سنڌي ٻوليءَ جو ئي لهجو آهي. ممڪن آهي

ته اهي ريہاري گهر ۾ ڪچي ئي ڳالهائيندا هجن، جيتوٽيڪ اهي گجراتي به چگي طرح ڄاڻندا هوندا.

بدقسمتيءَ سان ٽيپ رڪاردر ۾ ڪجهه خرابي هجڻ ڪري هڪڙي سٽ کان سواءِ گيت رڪارڊ ٽي نه سگهيو. ڪافي ڪوشش کانپوءِ به اهو لوڪ گيت رڪارڊ نه ٽي سگهيو. مون کي اهو افسوس هميشه رهندو. ليڪن ”الا! منهنجي ہڪري ڪير ڏُهي ويو“ گيت ريہاري ڀينرن جي دل ۾ ۽ زبان تي هميشه رهندو. مان ان ڳالهه جي خاطري ڏيان ٿو.

سُوٽري ڳوٺ ۾ ان ڏينهن جيڪو ريہاري گيت، ريہاري ڀينرن ڳاتو اهو انتهائي دلدوز لوڪ گيت هو، ان لوڪ گيت ۾ ريہاري ڀينرن کافي خوبصورت ۽ دل کي ڏوڏي ڇڏڻ وارن جذبن جو اظهار ڪيو آهي:

”ادا سنڌ جي
سِري تي
الا! ڇايون مَ
ڏجان
الا! ڪالهه سڃو ڏينهن مون
ڪانگ اڏايا
الا! اڄ ته منهنجا ڪاڪا اچندا،
الا! روئندي رڙندي منهنجا ڪاڪا
نه آيا
الا! رُڪ جا ڪَليجا، منهنجا رُڪَ جا
ڪَليجا
ادا! سنڌ جي
سِري تي

الا! ڇايون مَ
ڏجان
الا! ڪالهه سڇو ڏينهن مون
ڪانگ اُڏايا،
الا! اڄ ته منهنجا ماما اچندا،
الا! روئندي رڙندي منهنجا ماما
نه آيا.
الا! رُڪ جا ڪَليجا، منهنجا رُڪَ جا
ڪَليجا،
الا! سنڊ جي
سِري تي
الا! ڇايون مَ
ڏجان“

مٿي ڏنل سِٽن ۾ تمام سهل لفظن ۾ پيڙ پنهنجي پاڻ کي چوي ٿي ته ’منهنجا ادا! تون پنهنجي ڏيءُ کي سنڊ جي سرحد تي نه ڏجان. ڪلهه آءٌ سڇو ڏينهن ڪانگن کي اُڏائيندي رهيس. مون کي ڪانگن کي ڏسي ائين لڳو هو، جڙ ته منهنجو آبو/ ڪاڪو منهنجي گهر ايندو. ڪاش! هو اڇي ها. آءٌ روئندي رهيس، لُڙڪَ وهائيندي رهيس، پر منهنجو آبو/ ڪاڪو آيو. هاڻي ته ائين ٿو لڳي جڙ منهنجي دل رُڪَ جي ٿي وئي آهي.“ آخري سِٽ انتهائي دل رنجائيندڙ آهي. ريبهاري پيڙ، جنهن جو وهانءُ سنڊ ڪيو ويو آهي، هوءَ پنهنجي ماءُ پيءُ طرفان ڪوبه نياپو نه ملڻ تي قابلِ برداشت تڪليف جو اظهار ڪري ٿي، ته هن جي دل ته هاڻي رُڪَ جهڙي ٿي وئي آهي. رُڪَ، لوهه کي

پچائي ٿاهبو آهي. هن گيت ۾ جتي ’ڪاڪا‘ لفظ استعمال ٿيو آهي، ان جي جاءِ تي چاچا، ماما ۽ ٻين سڳن رشتن جو حوالو ڏيئي، ان گيت کي ڊيگهه ڏني ويندي آهي. ليڪن هن گيت جي ٿاهڻ واريءَ جو مرڪزي خيال اهو ئي آهي ته:

ادا! سنڌ جي سِري

تي

الا! ڄايون مَ

ڏجان!“

مطلب ’منهنجا ادا پنهنجي ڏيءُ کي سنڌ جي سرحد/ ڪناري تي نه ڏجان!“. . . . . ان ڪري بار بار هنن سِٽن کي ورجايو ويو آهي.

هن گيت ۾ پيڪن جي پيار ۽ انهن جي جدائيءَ جي ڏک کي پر اثر لفظن ۾ بيان ڪيو ويو آهي. پر حقيقت ۾ هن گيت کي سمجهڻ لاءِ وقت جي چاپيءَ کي سؤ يا ڏيڍ سؤ سال پويان گهمائڻو پوندو. ان زماني ۾ نه ته فون هو ۽ نه ئي وري STD هو. اڇڻ وڇڻ لاءِ به ڪي خاص ذريعا نه هوندا هئا، ريل به نه هئي. ان دؤر ۾ 50 ڪلو ميٽر به وڏي ڳالهه هوندي هئي. مون کي ان باري ۾ يورپ جي هڪڙي اسڪالر جي مشڪلات جو مثال ياد اچي رهيو آهي. هو سُور داس جي شاعريءَ تي تحقيق لاءِ منشي انسٽيٽيوٽ آگري ۾ آيو هو. هن کي گوپين جي غمزدگيءَ جي ڳالهه سمجهه ۾ نه پئي آئي. هن هڪڙي ڏينهن هڪڙي پروفيسر کي چئي ڏنو ”آخر گوپين کي ايڏو رنج ڪرڻ

جي ڪهڙي ضرورت هئي. ڪِرشَڻ متڑا[1] ئي ته ويو هو، جيڪو وندراون (بندرابن)[2] ڪان ڪجهه ڪلوميٽر جي ئي ته فاصلي تي آهي. گوپيون ٻيو ڪٿي ڪرشڻ سان نه ٿي ملي سگهيون ته رستي پنڌ ۾ ڪو هوٽل يا ريسٽورينٽ ته هوندو ئي، اتي ئي ملي وڃن ها.”

ان ئي يورپين اسڪالر وانگر شهرن ۾ رهڻ وارا ريهاري، پيٽ جي تڪليف کي نه سمجهي سگهندا، ڇو ته اڇڪلهه ته ڏيئرون پنهنجي ماڻُ پيءُ سان ملڻ لاءِ 200/100 ڪلوميٽر جو فاصلو خود ئي ڪار هلائي طئي ڪري وڃن ٿيون ۽ جيڪڏهن فاصلو تمام گهٽو آهي ته ڪجهه ڪلاڪن ۾ هوائي جهاز ذريعي پهچي سگهن ٿيون. ۽ جيتري قدر ڳالهه ٻولهه ڪرڻ جو سوال آهي ته ان لاءِ STD / فون ذريعي جڏهن چاهين ۽ جيتري دير چاهين ڳالهائي سگهن ٿيون. ان ڪري اسان کي ريهاري پيٽ جي تڪليف کي سمجهڻ لاءِ ان دؤر جي حالتن کي سمجهڻو پوندو. ڪڇ ڪان سنڌ ۾ پهچڻ لاءِ وچ ۾ رڻ کي پار ڪرڻو پوندو آهي.ان دؤر ۾ فون ۽ STD جو ته سوال ئي ڪونه هو[3]، ان ڪري ريهاري پينرن لاءِ 50 يا 100 ڪلوميٽر جي دوري تمام وڏي ڳالهه هوندي هئي. اُهي مهينن ۽ سالن تائين پنهنجن ماڻُ پيءُ ۽ پيڪن جي ٻين فردن کان ڪيئن ڪٽيل رهندیون

---

[1] هڪ مشهور ياترا آستان جو نالو، جتي شِري ڪرشڻ پيدا ٿيو هو.

(2) متڑا جي ويجهو هڪڙي جهنگ جو نالو، جتي گوڪُل مان نند جي ۽ شري ڪرشڻ وغيره سمورا
گوالا (ڳنوار) وڃي آباد ٿيا هئا.

(3) هاٿي ته موبائل (Cellular ) اڃي ويو آهي.

هيون، ان جي جهلڪ هن گيت ۾ ڇڻي نظر اچي ٿي. هونئن به ڪنهن به تخليق کي سمجهڻ لاءِ ان دؤر جي حالتن جو جائزو وٺڻ ضروري هوندو آهي.

**ٿورا:**
آءٌ سُوٽري ڳوٺ جي هيڊ ماسٽر شِري رَوي پيٽاٽيءَ جو تمام گهڻو شُڪرگذار آهيان، جنهن مون کي ريپارين تائين پهچايو ۽ متي ڏنل لوڪ گيتن کي گڏ ڪرڻ ۾ منهنجي مدد ڪئي. جڏهن ته، ”الا! منهنجي ٻڪري ڪير ڏُهي ويو“ پورو رڪارڊ نه ٿي سگهيو. ان جي سموري ذميواري مون تي آهي.

**حوالي جو ڪتاب:**

ڪلياڻ آڏواڻي ”شاهه جو رسالو“، هندوستان ڪتاب گهر، بمبئي ڇاپو پهريون، سال 1985ع .

## جتن جا لوڪ گيت

ڪڇ جي ٻين ڳوٺن ۾ شهرن ۾ جت برادري رهندي آهي. ڪڇ جي ٻنيءَ علائقي ۾ انهن جا ڪيترائي ڳوٺ آهن. هتي جا سپئي جت چوپايو مال ڏارڻ جو ڪم ڪندا آهن. ڪڇ ۾ رهڻ وارا جَتَ نج سنڌي ٻولي ڳالهائيندا آهن. درحقيقت ٻنيءَ ۾ رهڻ وارا جڏهن "پُڇ"، "ٽَڪِراٹا" وغيره هنڌن ڏانهن ويندا آهن ته انهن کي "سنڌي" ئي چيو ويندو آهي. هي پارت جي ورهاڱي وقت پارت جي سرحد اندر هئڻ ڪري پارتي رهواسي ليکيا وڃن ٿا. ٻنيءَ جا جت تمام گهٽا روايتي ۽ پڪا آهن. موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ مان حاصل ٿيل دنيا جو قديم ساز "بوڙيندو" هزارن سالن کان ٻنيءَ ۾ وڄايو پيو وڃي. اڄ به "لوٹان" ڳوٺ ۾ موسيٰ جت "بوڙيندو" ٺاهڻ جو ماهر ته آهي ئي، پر ان سان گڏو گڏ هو اُن ساز تي سنڌ جي عظيم شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جا 33 ئي سُر وڄائي سگهي ٿو. ٻنيءَ ۾ ويهين صدي عيسويءَ ۾ سنڌا سڌا شاعر به ٿي گذريا آهن، جن ۾ "چگو جت" ڪافي مشهور آهي. هن وقت به حاجي سليمان ۽ حاجي جهُلڻ سڌا شاعر آهن. حاجي سليمان جا ٻه شعري مجموعا گجرات سنڌي اڪيڈميءَ پاران شايع ٿي چڪا آهن.

ڪڇ ۾ جتن جي آبادي ڪيتري آهي، ان بابت ڪجهه چوڻ مشڪل آهي. پر جتن جو خود چوڻ آهي ته ڪڇ ۾ سندن آبادي لڳ ڀڳ هڪ لک آهي. ٻنيءَ جي جتن جي جيڪا ڳالهه مون کي ڪافي پرڪشش لڳندي آهي، اها آهي سندن سنڌي تهذيب جي ڪيترن

ئي رُخن سان لڳاءُ جھڙوڪ: بوڑيندو، چنگ، ڪاني ۽ پاوا وغيره، جن کي جتن اجا تائين سنڀالي رکيو آهي. ان کان سواءِ انهن سنڌي لوڪ گيتن جي به هر قسم کي سنڀالي رکيو آهي، جھڙوڪ: ڳجھارت، بيت، ڪافي، ڏور، ٽيھه راتيون، مهينا، هفتا ڏينهن وغيره، جن کي ڪنهن به ڳوٺ ۾ وڃڻ وقت رات جو ڪچهري ۾ ٻڌي سگھجي ٿو. اڄ به سنڌي لوڪ ادب جي داستانن جي (سورمن ۽ سورمين) کان جتن جو ٻار ٻار ڇگيءَ ريت واقف آهي. جتن جي اڪثريت پڙهيل لکيل ڪانهي پوءِ به هو سنڌ تهذيب ۽ سنڌي جي تاريخ کان واقف آهن. اهوئي ڪارڻ آهي جو جڏهن به آءٌ انهن جي ڳوٺن ۾ رهندو هئس ته مون کي سندن مائرن ۽ پينرن جا ڳايل گيت گڏ ڪرڻ جي شديد خواهش رهندي هئي. مون سندن وهاڻءُ جا گيت سهيڙيا، جن کي گجرات سنڌي اڪيڈميءَ پاران ڇپايو ويو آهي.

هتي جتن جي وهاڻءَ –گيتن جو تفصيل پيش ڪيو ويو آهي. جتن جي ٻوليءَ ۾ وهاڻءُ گيت کي ”ڳيجهه“ (ڳيڇ) چيو ويندو آهي. ’ڳيجهه‘ لفظ درحقيقت سنسڪرت ٻوليءَ جي لفظ ”گيت“ مان نڪتو آهي ڪ ڇ جي ڪيترن ئي مسلمانن جاتين ۾ ان سان ملندڙ لفظ ملن ٿا. سومرا وهاڻءَ-گيتن کي ”گيت“ چوندا آهن. سَما ۽ ڪجهه ٻيون ذاتيون ان کي ”ڳيڇ“ چونديون آهن. ڪ ڇ ۾ هندو، سوڍا وهاڻءَ گيتن کي ”گيت“ چوندا آهن. جتن جا ’ڳيڇ‘ خوشيءِ کي ظاهر ڪرڻ جا گيت آهن. جن مان انهن گيتن کي رچيندڙ جو ڪٿي به نالو نشان نه ٿو ملي. انهن کي

ڪڏهن رچيو ويو. ان جو پتو ڪنهن کي به ڪونهي. پڇڻ تي هميشه اهوئي جواب ملندو هو ته، ”هي ته نڪاح جي وقت سالن کان ائين ئي ڳائبا پيا اچن“. پر ان ڳالهه جي گواهي سڀ ڏئي رهيا هئا ته، ڇيڇهن تي عورت ذات جوئي قبضو آهي ۽ مردن کي انهن ۾ ليئي پائڻ جي اجازت به ناهي . نڪاح وقت جتن جون عورتون ”ڇيڇ“ ڳائيندیون آهن ته مرد وري ”مولود“ ڳائيندا آهن. مولود دراصل حضرت محمد ،مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جن جي تعريف ۾ ڳايل گيت هوندا آهن. هيٺ ڇيڇهن جي انيڪ رُخن تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪجي ٿي:

1. **پيڙ جو پاڻ سان پيار:**

پيڙ پاڻُ جو پيار پاڪ محبت جو رشتو مڃيو ويندو آهي. پاڻُ جي وهانءَ مهل پيڙ کي ڪيڏي خوشي ٿيندي آهي. ان جو علم سڀنيءَ کي هوندو، ڇو ته پارت جي هرهڪ ٻولي ان نموني جي لوڪ گيتن سان ڀري پئي آهي. جتن جي گيتن ۾ به اهڙو ئي هڪ گيت آهن جنهن ۾ پيڙ چوندي آهي، ”مان پنهنجي پاڻُ جي وهانءَ ۾ جهانجهر ڇونه پايان، منهنجي پاڻُ کي ميندي لڳائي پئي وڃي. مان ڪهنبي رنگ جا ڪپڑا ڇو نه پهريان، منهنجي پاڻُ کي ميندي لڳائي پيئي وڃي. اهڙي وقت تي آڌُ گلي ۾ هار ڇو نه پايان.“هي گيت سنڌيءَ ۾ هن نموني ڇيو ويندو آهي.

**<u>”سوديل کي ميندي ٿي ملجي.....“</u>**

ادا جي شاديءَ ۾ جهانجهر ڇو
نه پايان،
واهه واهه سوڍل کي ميندي
ٽي ملجي!
دادا جي شاديءَ ۾ کهنبا ڇو
نه پايان
واهه واهه سوڍل کي ميندي
ٽي ملجي!
ڀاءُ جي شاديءَ ۾ دهُري ڇو
نه پايان
منهنجي سوڍل کي ميندي
ٽي ملجي!
منهنجي ادل کي ميندي ٽي
ملجي!

متي ڄاڻايل لوڪ گيت ۾ اڳتي پيڻ پنهنجي خوشيءِ کي ظاهر ڪندي چوي ٿي ته هوءَ پنهنجي ڀاءُ جي شاديءَ ۾ ڪيترن سارن ماڻهن کي سَڏ ڏيندي هوءَ موتي ۽ جواهر ”گهور“ ۾ ڏيندي. (گهور جو مطلب اڳتي سمجهايل آهي) ايترو ئي نه، جنهن سيج تي سندس ڀاءُ ويهندو اها به هيرن ۽ موتين سان جڙيل هوندي.

## گهوٽ گهوڙي تي چڙهيو:

سنڌ ۾ اهڙي رسم هئي ته گهوٽ وهاڻءَ وقت گهوڙي تي ويهي ڪنوار جي گهر ويندو هو. اڄ ڪلهه شهرن ۾ اها رسم ختم ٿي ويئي آهي. ليڪن جتن ۾

اها رسم اڄا تائين هلندي اچي. ان جو ذڪر هيٺ ڏنل لوڪ گيت ۾ ڪجي ٿو:

**”گھوٽ چڙھيو گھوڙي“**

”گھوٽ چڙھيو گھوڙي!
ڄاڃي ڄام پُنھل جا
گھوٽ چڙھيو گھوڙي
گھوڙو منھنجي گھوٽ جو
نچيو ناز ڪري
گھوٽ چڙھيو گھوڙي!
اديون گھوٽ چڙھيو گھوڙي
ماڻڪ اڇلايان مينھن جيان
موتين ٽالھه پري!
گھوٽ چڙھيو گھوڙي!
اديون گھوٽ چڙھيو گھوڙي
جيءُ منھنجي راڻل ڪي
سنھڙي سيج سَري
”گھوٽ چڙھيو گھوڙي!
اديون گھوٽ چڙھيو گھوڙي“

3. **هلڪا ڪهنبا ڪپڑا پائڻ:**

سنڌي هندُن ۾ مسلمانن ۾ وهاڻَ جي موقعي تي هلڪي ڪهنبي ڳاڙهي رنگ جا ڪپڑا پهرڻ ڪافي مبارڪ سوڻ سمجهيو ويندو آهي، جتن ۾ به ان طرح جي رسم آهي. ان جو ذڪر هيٺئين گيت ۾ ٿيل آهي.

”ڪُهنبا ادل جا
سيوهڻ مان
ٿي آيا
ڪُهِنبَن جوڙ
بنائي
رب اڳڻ
وسائي“!

4. **سَهرو ٻڌڻ:**

سنڌي هندو وهاڻَ ۾ سهرو (موڙ ) ٻڌڻ لازمي سمجهندا آهن. جتن جي ٻوليءَ ۾ سهري کي ”موڙ“ چوندا آهن ۽ وهاڻَ جي وقت جتن ۾ صرف گهوٽ ئي ”موڙ“ ٻڌندو آهي ان جو ذڪر ڪيترن ئي لوڪ گيتن ۾ ملي ٿو.
هتي هڪ مثال ڏسو:

”منهنجا ننڍڙا لاڏا
تنهنجي موڙ تان قربان
وڃان“

موڙ تي قربان ٿيڻ، پيڙ جي خوشيءِ جي اظهار جو بهترين مثال آهي.

5. **ميندي آٽڻ:**

وهاڻءَ جي وقت سنڌي هندن ۾ گهوٽ کي ميندي هٽڻ جي رسم کانه ٿيندي آهي، پر سنڌ جي کافي مسلمان ذاتين ۾ گهوٽ کي ميندي هٽڻ جي رسم هئي، (۽ آهي) جتن ۾ اڄ به اها رسم رائج آهي. ۽ جتن جي ان رسم جي خاص ڳالهه اها آهي ته گهوٽ جا پائر، چاچا، ماما، پينرون وغيره ميندي ٽاهي کٽي ايندا آهن ۽ گهوٽ کي هٽندا آهن. ان ڳالهه جو ذکر هيٺ ڏنل لوڪ گيت ۾ واضح نظر اچي ٿو:

”ميندي ادل جي پائرن
آندي
لائينم لال ملوک
لائينم خان ملوک!
ميندي ادل جي کاکن
آندي
لائينم لال ملوک
لائينم خان ملوک!
ميندي ادل جي مامن
آندي
لائينم لال ملوک
لائينم خان ملوک
ميندي ادل جي پيٽن
آندي
لائينم لال ملوک
لائينم خان ملوک

ميندي ادل جي راڄن
آندي
لائينم لال ملوڪ
لائينم خان ملوڪ“

6. **گھور:**

سنڌين ۾ گھور جي رسم سنڌ جي هندن ۽ مسلمانن ۾نهي ۾ هلندڙ هئي. خوشيءِ جي موقعي تي گھوٽ جا مائٽ پئسن کي گھوٽ جي سِر تان گھمائي حجام يا دھل وڄائيندڙ مڱٽھار کي ڏيندا آھن ۽ ان طريقي سان پنھنجي خوشيءِ جو اظھار ڪندا آھن:

”منھنجي ادل تان گھور
گھوريان
اديون ادل تان گھور
گھوريان
گھور گھوريان، ماڻڪ
ورھايان
اديون ادل تان گھور
گھوريان
آءٌ ته پنھنجي راڻل لاءِ راڄ
گھرايان
اديون ادل تان گھور
گھوريان
ڏاج سھڻل جو سپ کي
ڏيکاريان

اديون ادل تان گهور
گهوريان
ڪونج ڪنوار تنهن کي آءٌ
پرڻايان
اديون ادل تان گهور
گهوريان
سندس گاديءَ تي موتي
مڙهايان
اديون ادل تان گهور
گهوريان“

هڪ ٻئي لوڪ گيت ۾ پيڙ چوي ٿي ته هوءَ ته پنهنجي ٻاءُ يعني گهوٽ تان موتين کي گهوريندي!

”ادل تان گهور
گهوريان
منهنجي ادل تان گهور
گهوريان
اديون ادل تان گهور
گهوريان
گهور گهوريان، ماڻڪ
ورهايان
اديون ادل تان گهور
گهوريان“!

7. **ڇڇ**:

پراڻي زماني ۾ ننڍڙا ڳوٺ ۽ شهر هوندا هئا، ان ڪري اهڙي رسم هئي ته گهوٽ گهوڙي تي ويهندو هو

۽ ڄاڄي ان جي پويان هلندا هئا. اڪثر سڄي ڳوٺ يا شهر جو چڪر (سرگس) لڳايو ويندو هو. ان جو ذڪر ڏاڍو سهڻي نموني هينئين وهانءَ جي لوڪ گيت ۾ ڪيو ويو آهي:

”ڄڄ آئي ڙي بنا“
ڄڄ آئي ڙي بنا
ڪوٽ برابر ڄڄ
آئي
ڄڄ آئي ڙي بنا!
تنهنجي شهر برابر
ڄڄ آئي
ڪوٽ برابر ڄڄ
آئي
ڄڄ آئي ڙي بنا
تنهنجي باغ برابر ڄڄ
آئي
ڪوٽ برابر ڄڄ آئي
ڄڄ آئي ڙي بنا
تنهنجي محل برابر ڄڄ
آئي
ڪوٽ برابر ڄڄ آئي
ڄڄ آئي ڙي بنا
تنهنجي سيج برابر ڄڄ
آئي
ڪوٽ برابر ڄڄ آئي
ڄڄ آئي ڙي بنا“!

هن لوڪ گيت ۾ ڪافي سڀيءَ طرح ڇڄ جو هڪ هڪ هنڌ تان گذرڻ ٻڌايو ويو آهي.

8. **سمهڻ جو پلنگ**:

سنڌيءَ ۾ جتي گهوٽ ڪنوار پنهنجي شادي جي پهرين رات گذارينداآهن، ان کي ”سيج“ چيو ويندو آهي. ليڪن جتن جي ٻوليءَ ۾ ان کي ”سيج“ ڪوٺبو آهي. هي گيت ڏسون ٿا:

جُهوجها پائُر
لاڏي جا
سوني سيج
ماڻيندو،
نياڻيون
گهُرائيندو،
هندوري ۾
لُڏندو
ڪُهنبا گهرائيندو
سوني سيج
ماڻيندو،
نياڻيون
گهُرائيندو،
ايندا پائر
سوڍل جا
سوني سيج
ماڻيندو،

نياٽيون
گھُرائيندو،
هندوري ۾
لُڏندو“!

هتي سوني پلنگ جي خواهش ڪئي وئي آهي. وِهانءَ جھڙي موقعي تي اهڙي خواهش ڪرڻ کا وڏي ڳالهه نه آهي. هونئن به وهانءَ جي موقعي تي اهڙي ئي اميد ڪئي ويندي آهي ته گھوٽ ڪنوار جي زندگي خوشگوار ۽ خوشحال ٿئي. سوني پلنگ جي خواهش جو تعلق گھوٽ ڪنوار جي سدائين دولتمند ۽ سڻي حال ۾ رهڻ سان آهي.

9. **وگھي ماٽڻ:**

سنڌي ٻوليءَ ۾ ”وگھي ماٽڻ“ هڪڙو محاورو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ته گھوٽ ڪنوار ازدواجي زندگيءَ جو پورو پورو مزو وٺن ۽ هميشه سکي رهن. سنڌي هندو ”وگھي ماٽڻ“ کي ”وني ماٽڻ“ چوندا آهن. ”وگھي ماٽڻ“ بابت الاهي پياروِ وهانءُ گيت آهي:

”ڪٽي نيٽ نازڪ لاڏو وگھين
ماٽي
لاڏو سدا وگھي ماٽي
وگھيءَ جو شان اڇ لاڏو
لاڏو سدا وگھين ماٽي
بينسري جوڙايم گھوٽ
لاءِ
بينسري جو شان اڇ لاڏو

لاڏو سدا وگهي ماڻي
پڳ ٻڌايم سوڍل کي
پڳ تنهنجو شان اڇ
لاڏو سدا وگهين ماڻي“

10. رخصتي:

ڏيءَ جي وهانءَ جي آخري گهڙين ۾ ٿيندي آهي ان جي رخصتي. ڏيءَ جي رخصتي ته پارت جي ڪيترن ئي سماجن ۾ فرقن ۾ دل کي ڇهندڙ ٿيندي آهي. هيٺ رخصتيءَ جي لوڪ گيت ۾ دل ڏکائيندڙ لفظن ۾ پيڙ جي ڀاءُ، ماءُ ۽ ٻين پيارن کان جدائيءَ جو ذکر ڪيو ويو آهي:

”ڏيءَ وڃي ٿي
پرديس،
مائٽ ڏيو ڏيءَ کي
موڪل!
لاڏي وڃي ٿي
پرديس
پائر ڏيو پيڙ کي
موڪل!
ڪنوار وڃي ٿي
پرديس
اديون ڏيو پيڙ کي
موڪل
وڃي سڪ ماڻي
ساهوري

جيجل ڏي ڏيءُ کي
موڪل!
وجي پنهنجو اڳڻ
وسائي
ادل ڏي ڏيءُ کي
موڪل!“

مٿي تمام سولن لفظن ۾ سڀني مٽن مائٽن سان ويڌاڪيءَ جي ڳالهه ڪئي وئي آهي. هن گيت جي هڪڙي سِٽ ”وجي سُک ماڻي ساهوري“ مان جتي ڪنوار کي سُک ملڻ جي نيڪ تمنا ظاهر ٿئي ٿي، اتي ئي ان سان گڏ ٿوري خوف جي جهلڪ به ملي ٿي. ان کان پوءِ واري سِٽ ۾ ”وجي پنهنجو اڳڻ وسائي“ ۾ هڪڙي طرح سان نيڪ خواهش ڪئي وئي آهي ته ڪنوار وجي پنهنجو اڳڻ آباد ڪري. حقيقت ۾ اهائي ته ماءُ پيءُ، پاءُ پيٽ ۽ ٻين سڳن مائٽن جي دلي آرزو هوندي آهي ته انهن جي لاڏلي ساهرن ۾ وجي سُکي ٿئي.

11. **لاکيٽي لوئي:**

”هيءَ منهنجي لاکيٽي لوئي“ . هن گيت جي باري ۾ مون کي چيو ويو ته هيءُ گيت به وهاڻءَ وقت ئي ڳايو ويندو آهي. اچو ته پهريان هن گيت کي ڏسون:

”هيءَ منهنجي
لاکيٽي لوئي

مارُو تو رات رڳائي لوئي
لوئيءَ جو ملهه ناهي ڪو مَٽ
مارُو تو رات رڳائي لوئي!
هيءَ منهنجي لاکيڻي لوئي!
رڳ واري رڳي ڪتڙ واري ڪتي
لاک نه مٽايو رنگ
مارُو تو رات رڳائي لوئي
پنجن سَوَن جو پٽورو لک وڪاڻي لوئي
مارُو تو رات رڳائي لوئي
هيءَ منهنجي لاکيڻي لوئي
هئي تنهنجي پر ۾ لوئي
مارُو تنهنجي پر ۾ لوئي
هيءَ منهنجي لاکيڻي لوئي

مارُو تو رات رڳائي
لوئي
هيءَ منهنجي لاکيٽي
لوئي“!

مٿي ڏنل لوڪ گيت ۾ ”لوئي“ يعني ”شال“ لفظ کي علامت طور استعمال ڪيو ويو آهي. دراصل سنڌ ۾ ڪچ ۾ ريبهاري ۽ ٻين ڪچ جي جاتين جون پرٽيل عورتون لوئي پائيندڙيون آهن. سنڌ ۾ اهو مڃيو ويندو آهي ته لوئي پرٽيل عورت جي پاڪيزگي جو تحفظ آهي. ان کي ”لوئيءَ جي لڄ“ چيو ويندو آهي. ان ئي گيت ۾ لکن مَٽ لوئيءَ جو استعمال ٿيو آهي. عورت چوندي آهي ته جيڪا لکن جو مَٽ لوئي مون کي منهنجي مُڙس رات جو رڳائي ڏني آهي، ان جو ملهه ڪنهن به قيمت برابر ڪونه آهي، جيتوٽيڪ ان جو ملهه پنج سؤ هوندو، پر ان جي حقيقي قيمت لکن کان به وڌيڪ آهي. يعني لکن سان به ان جو مقابلو ناهي. سندس مڙس کيس شاديءَ جي رات جيڪا ”لاکيٽي لوئي“ ڏني آهي، ان کي ڪنهن مُلهه سان نٿو پيٽي سگهجي. آخرين ۾ سِٽن ۾ هوءَ چوي ٿي ته اها لوئي کيس پنهنجي مُڙس سان گڏ رهڻ ڪري حاصل ٿي آهي.

هيءَ ”لاکيٽي لوئي“ دراصل عورت جو پنهنجي مڙس سان پاڪيزگي ۽ ان ڏانهن ٿيندڙ فرض کي نپائڻ واري رشتي جي علامت آهي. ان سان سچائي، ايمانداري ۽ بي داغ زندگي گذارڻ واري عورت جي پُختي ارادي ۽ مضبوط يقين جي نشاني آهي

اها ”لاکيٹي لوئي“. انهن ئي احساسن جو خوبصورت تذکرو هن لوڪ گيت ۾ تمام سهڻن ۽ موزون لفظن ۾ ڪيو ويو آهي.

12. **سنڌ جي شهرن جو ذڪر:**

ٻني ڪڇ ضلعي ۾ اچي ٽي ۽ ملڪي زاويي جي لحاظ کان ڪڇ ڪڏهن به گجرات سان ڳنڍيل نه رهيو هو. اهو هميشه سنڌ جو ئي حصو رهيو آهي. تهذيبي نقطئه نگاهه سان به ڪڇ جي سڃي علائقي جو سنڌ سان ئي تعلق رهيو آهي. خاص طور ٻني علائقي جا تجارتي لاڳاپا سنڌ سان ئي ڳنڍيل آهن. پارت ۽ پاڪستان جي ورهاڱي تائين ٻنيءَ جي ماڻهن پُڇ به نه ڏٺو هو. اهو مون کي ٻنيءَ جي گهڻن ئي بزرگن ٻڌايو.ان ڪري جَتن جي گيتن ۾ سنڌ جي شهرن ۽ علائقن جو ذڪر آهي ۽ ڪٽي به ڪڇ جي ڪنهن شهر جو نالو نه آندو ويو آهي. مثلاً: هيٺيون ستون ڏسو، جن ۾ ڪيترن ئي شهرن جا نالا ورتا ويا آهن:

”دهريون ادل جون
لاڙڪاڻئون گهرايان“
يا
”موڙ ادل جا سيوهڻئون
گهرايان“
يا
دهريون ادل جون لاڙئون
گهرايان“
يا

ننڍڙا نه وڃ لاڙ"!

مٽي لاڙڪاٽي ۽ سيوهڻ شهرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جيڪي ان وقت (هن وقت به) جا مڪيه شهر هئا. سنڌ جو هڪڙو اهڙو به علائقو آهي، جتي ٻنيءَ جي جتن جا وڏا وڏا قافلا ويندا هئا ۽ اهو آهي لاڙ جو بدين شهر. بدين 1946ع کان پهرين تمام وڏو واپاري مرڪز هو، جتي ٻنيءَ جا جت اصلي گيهه وڪڻي پنهنجي ضرورت جون شيون خريد ڪندا هئا. هاڻي ته 35-40 سالن کان لاڙڪاٽي وڃڻ ممڪن ئي نه رهيو آهي ۽ هاڻي ٻنيءَ جو واپار پُڄ ۽ نڪتراٽا سان ئي ٿيندو آهي، پر جتن جي وِهانءَ گيتن ۾ ڪابه تبديلي نه ڏٺي ويئي آهي.

## ڳجهارت:

ڪچ جا سنڌي ڳوٺ يعني اهي ڳوٺ جتي رهڻ وارا سنڌي ٻولي ڳالهائيندا آهن، انهن ۾ اڃ به سنڌي تهذيب جيئن جو تيئن موجود آهي . اهائي سنڌ واري رهڻي ڪهڻي، اهي ئي ريتون رسمون ۽ اهو ئي ساڳيو شان مان اڃ به ٻنيءَ جي ڳوٺ ۾ ڏٺو وڃي ٿو. لوڪ ادب جي ميدان ۾ ٻني سنڌ کان به وڌيڪ پنهنجي مٽيءَ سان جڙيل آهي. اهو آءٌ ان آڏار تي چئي رهيو آهيان، جڏهن منهنجون ٻنيءَ جي لوڪ تهذيب جي ڪيترن ئي رُخن تي لکڻيون، سنڌ جي ماهوار رسالن ۾ ڇپيون، تڏهن سنڌ جي ڪيترن ئي دانشورن ۽ عالمن مون کي چيو ته سنڌ جو تهذيبي ورثو سنڌ ۾ هاڻي آخري پساهن ۾ آهي، پر ٻنيءَ ۾ اڃ به ڪيئي شيون جيئن جو تيئن زنده آهن. انهن سڀني ۾ مڪيه

آهي ”ڳجهارت“. گذريل 25 سالن کان آءٌ جڏهن به ٻنيءَ ويندو آهيان ته سموري رات ڳجهارتن جا دور هلندا آهن. 1990ع ۾ منهنجي ۽ شري لالجي هِمتوجيءَ جي پاران گڏ ڪيل ڳجهارتن جو چوندڙ مجموعو، گجرات سنڌي اڪيڈميءَ پاران ڇپيو هو. سنڌي لوڪ ادب جي هن اهم صنف (Gender) ڳجهارت تي هتي روشني وڌي وجي ٿي:

**ڳجهارت ـ هڪ زباني فن:**

ڳجهارت اصل ۾ زباني ادب جو حصو آهي. هونئن ته لوڪ ادب زباني ئي هوندو آهي، پر لوڪ ادب جي ٻين صنفن ۽ ڳجهارت ۾ تمام گهڻو تفاوت آهي. لوڪ ادب جي بيتن، هفتن، ڏينهن، مهينن يا ٽيهه راتين ۾ هڪڙو پيش ڪرڻ وارو هوندو آهي. ان کي اسان هڪ طرفي ڪارڪردگي مڃي سگهون ٿا. ٻيو اهم فرق اهو آهي ته ڳجهارت کان سواءِ لوڪ ادب جي ٻين صنفن کي ڪتاب جي صورت ۾ شايع ڪيو وڃي ته ڪتاب پڙهي به مزو وٺي سگهجي ٿو. اڄ جي دؤر جي ٽيڪنيڪ مان فائدو وٺندي مٿي بيان ڪيل سڀني صنفن جون آڊيو وڊيو ڪيسٽون تيار ڪيون وڃن ته انهن کي ٻڌي ۽ ڏسي پرپور مزو وٺي سگهجي ٿو. پر ڳجهارت ۾ اهو ممڪن ناهي ڇا جي ڪري جو ڳجهارت هڪ طرفي ڪارڪردگي ناهي. ان ۾ ڳجهارت پيش ڪرڻ وارو هڪڙو ماڻهو هوندو آهي. پر اتي موجود ٻيا ماڻهو فقط ٻُڌڻ وارا نه هوندا آهن، بلڪِ انهن مان ڪيترا پاڻ ئي ڳجهارت جو حل ڪڍڻ ۾ وڏو پاڻ (حصو) وٺندا آهن. جڏهن ڳجهارت اتي جي

ماڻهن جي سامهون پيش ڪئي ويندي آهي ته اها سڀني ماڻهن جي ملڪيت ٿهي ويندي آهي ۽ ڪو به ان جو حل ڳولي سگهندو آهي. دراصل اتي موجود سڀئي ڇٽا ڳجهارت ٻڌندي ئي ان جو حل ڳولڻ ۾ لڳي ويندا آهن ۽ هر ڪو اهو ئي چاهيندو آهي ته پهرين اهو ئي حل ڳولي وڃي، خود حصي وڃڻ وارو. هي عمل ڳجهارت تي لکيل ڪتاب پڙهڻ سان ممڪن نه آهي. نه ئي وري ان جو مزو ڳجهارت جي آڊيو ٻڌڻ يا وڊيو ڏسڻ سان ملي سگهي ٿو. ان جي ڪري ڳجهارت جو اصل مزو ڪڇريءَ ۾ ويهي ڳجهارت پيش ڪرڻ ۾ ۽ حل ڳولڻ ۾ ئي آهي. ان ڪري ئي ڳجهارت لوڪ ادب ۾ هڪ خاص مقام رکي ٿي.

**ڳجهارت ۽ برابريءَ جو تصور:**

ڳجهارت جي پيش ڪرڻ ۽ ان کي پُڇڻ يا حل ڪرڻ جي طريقه ڪار ۾ مون جيڪا سڀ کان وڏي خوبي ڏٺي، سا آهي برابريءَ ۽ مساوات جي جهلڪ. ڳجهارت کي پيش ڪرڻ ۽ ان جي حل ڳولڻ لاءِ ڪنهن به مذهب، جاتيءَ عمر ۽ عهدي جي فرق جو ڪو سوال ئي نٿو پيدا ٿئي. اتي موجود هر انسان کي هڪ جيترو حق حاصل هوندو آهي. جنهن سماجي برابري لاءِ اڄ جي روزاني اخبارن ۽ رسالن ۾ گهٽو ڪجهه لکيو ويندو آهي. اها سماجي برابري ڳجهارت ۾ ڪيترين ئي صدين کان هلندي پئي اچي. ڳجهارت جڏهن پيش ڪئي ويندي آهي تڏهن ائين نه ٿيندو آهي ته سڀ کان اڳ ڪو سربراهه، وڏو زميندار يا ڪو پڙهيل لکيل آفيسر ئي ان جو حل ڪڍڻ جو حق رکي ٿو. مون ته

گھٹائي دفعا اهو به ڏنو آهي ته جيڪڏهن ڪو 100 سالن جو ماڻهو يا وري 10-11 سالن جي عمر جو پار اها پڇڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، ته سپائي ڇڻا ان کي ڪافي همٿائيندا آهن. ۽ جيڪڏهن ڪو گهٽ درجي جو ماڻهو پچندو آهي ته ان جي به کوڙ ساري واکاڻ ڪئي ويندي آهي. تعريف ڪرڻ لاءِ "واهه! واهه!" جي لفظن جو استعمال ڪيو ويندو آهي هاڻي ڏسو نه اهي سڀ شيون ڪتاب پڙهڻ، ڪيسٽ ٻڌڻ يا وڊيو ڏسڻ ۾ ڪٿي ٿيون شامل ٿي سگهن.

**ڳجهارت هڪ لفظي ڪيڏ:**

ڳجهارت جا گهڻا ئي رُخ آهن، جيڪي مون کي سوچڻ تي مجبور ڪندا آهن ته ڳجهارت هڪ لفظي ڪيڏ آهي. راند وانگر هن ۾ هڪ کان وڌيڪ حصي وٺڻ وارا هوندا آهن. ان ۾ ڪٽڻ ۽ هارائڻ جو عمل به هوندو آهي. اتي موجود ماڻهن مان جيڪو ڳجهارت پچندو آهي، اهو سوپارو هوندو آهي. پر جيڪڏهن ڪوبه ڳجهارت جو حل نه ڳولي سگهندو آهي ته پوءِ ڳجهارت پيش ڪرڻ وارو ئي ڪٽي ويندو آهي. پر ڳجهارت ۾ ڪنهن به طرح جُوئا نه هوندي آهي. اڄ تائين مون ڪنهن به هنڌ تي ڳجهارت ۾ شرط لڳائڻ جهڙي ڪا ڳالهه ناهي ٻُڌي. هي هڪ بي عيب ۽ تفريح سان جُڙيل راند آهي. ٻين راندين ۾ جسماني ڪسرتون هونديون آهن، جڏهن ته ڳجهارت ۾ ذهني مشق هوندي آهي. هن ۾ ٻه ڏريون ٿاهي راندنڊي کيڏي سگهجي. هتي ٻڌڻ وارن مان ڪوبه ڳجهارت پيش ڪري سگهي ٿو ۽ پوءِ باقي سڀ حل ڳولڻ وارا ئي هوندا آهن.

ڳجهارت ۾ راند ۽ مقابلي جو جيڪو عنصر آهي، اهو ڳجهارت کي لوڪ ادب جي ٻين صنفن کان مٿانهون درجو ڏياري ٿو. ان ۾ مون کي ڪڏهن به ذهني ڪشيدگيءَ جهڙي ڳالهه نظر نه آئي آهي، بلڪ ان جي ابتڙ هن راند مان مزو وٺي سگهجي ٿو، جنهنڪري ڳجهارت کي ٻين صنفن کان وڌيڪ پسند ڪيو ويندو آهي.

### ڳجهارت ڇا آهي؟

ڳجهارت هڪ طريقي جي لفظي تخليق آهي. ان ۾ ڳجهارت ٺاهڻ وارو ڪونه ڪو ڳُجهه رکندو آهي. اتي موجود ماڻهن مان جي ڪنهن به ان ڳُجهي راز کي ڳولي ورتو ته سڀئي ڇٽا چوندا آهن: ”جهُري پيئي“ يا ”ڇڄي پيئي“، ڪٽي ڪٽي ”مري ويئي“ به چوندا آهن. پر جيڪڏهن ڪوبه ڳجهارت جو حل نه ڳولي سگهندو آهي ته پوءِ ڳجهارت پيش ڪرڻ وارو ان راز کي کولي سمجهائيندو آهي ۽ اتي سڀني کي اهو حل مڃڻو پوندو آهي.

### ڳجهارت لفظ جو اشتقاق:

ڳجهارت لفظ جو اشتقاق ٿيندو، ”ڳُجهه + آرٽ= ڳجهارٽ“. ڳجهه لفظ جي معنيٰ آهي لڪل ۽ آرٽ جي معنيٰ ٿيندي مطلب. مون اڄ تائين گهڻو ڪري ته ڪڇ جي ڪافي ڳوٺن ۾ اٽپڙهيل ڳجهارت جي ڄاڻو ماڻهن کي ڳجهارت لفظ ئي چوندي ٻڌو آهي. ممڪن آهي پهرين هي لفظ ”ڳجهارٽ“ هجي ۽ وقت سان گڏ هن

لفظ جو آخري اکر ”ٽ“، ”ت“ ۾ تبديل ٿي ويو هجي. ڪ جي ڪُجهه ڳوڻن ۾ مون کي ان جو اُچار ”ڀُجهارٽ“ به ٻڌڻ ۾ آيو هو. سنڌي ۾ ”ٻجهڻ“ لفظ جي معنيٰ آهي سجاڻڻ يا سمجهڻ يا ڳولي لهڻ. ان نظر سان ”ٻجهارٽ“ جو مطلب ٿيو ”ڪنهن جي معنيٰ کي سجاڻڻ“ يا ڳولڻ“. ڪ ۾ مون کي هن لفظ جا چار اُچار ٻڌڻ ۾ آيا آهن: ”ڳجهارت“، ”ڳجهارٽ“، ”ٻجهارٽ“ ۽ ”ڀُجهارت“. پر لفظ ”ڳجهارت“ جو استعمال عام طور وڌيڪ ڪيو ويندو آهي. مٿي ڏنل تشريح جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو ته ”ڳجهارت“ اها لفظي تخليق آهي، جنهن جو تخليق ڪرڻ وارو ان جي مطلب کي ڳُجهو رکندو آهي، پر حل ڳولڻ لاءِ ڪجهه اشارا ضرور ڏيندو آهي.

**ڪجهه مکيه اشارا:**

هونئن ته ڳجهارت ۾ استعمال ٿيڻ وارن اشارن جي حد ئي ڪانهي پر پوءِ به ڪجهه اهڙا اهم اشارا آهن، جن جي استعمال سان ڳجهارت جا ڄاڻو يا ڏاها ڳجهارتڪار حل ڳولي ئي ويندا آهن. هيٺ ڪيترائي اهڙا لفظ ڏنا پيا وڃن.

1. نرنا: نرَنا لفظ جو مطلب آهي ڪنهن مرد جو نالو. ان سنڌي لفظ جو اشتقاق هن ريت آهي.

”نر+نا = نرنا“

”نر“ جو مطلب آهي ”مرد“ ۽ ”نا“ مان مراد آهي ”نانءُ“. ”نا“ لفظ ”نانءُ“ جو اختصار/مخفف آهي. سنڌي لفظ

نانءُ جي معنيٰ آهي ’نالو‘. ٽيندو ائين آهي، جو ڳجهارت ۾ ڪنهن به مرد جو نالو هوندو آهي، تڏهن ڏاها ڄاڻو مردن جا نالا ونڊڻ شروع ڪري ڇڏيندا آهن. جيئن ئي ڳجهارت جي حل ۾ آيل صحيح نالو ڪنهن ورتو، تڏهن ڳجهارت ”پڳل“ مڃي ويندي آهي، يعني ان ڳجهارت جو حل ملي ويندو آهي. ڳجهارت پيش ڪرڻ وارو لوڪ داستانن ۽ تاريخي شخصيتن جا مردن جا نالا ڳجهارت ۾ استعمال ڪندو آهي. انهن مان ڪي هيٺ ڏجن ٿا:

اڪبر، احمد، رحيم، رانجهو، حضرت علي رضه، مجنون، راڻو، چنيسر، پنهون، عمر، ٻيجل، ڄام، هَمير، الادين.

2. نارنا: ”نارنا“ لفظ جو اشتقاق ٽيندو:

”نار + نا = نارنا“

يعني نار = عورت ۽ نا = نانءُ نالو يا مطلب ته ڪنهن به عورت جو نالو. جڏهن به ڳجهارت ۾ ”نارنا“ لفظ جو استعمال ٽيندو آهي ته اشارو اهو ئي ڏيندا آهن ته ڪنهن عورت جو نالو آهي. ڪجهه خاص تاريخي شخصيتن ۽ لوڪ ادب جي داستانن جي ڪردارن جا نالا هن ريت آهن:

حميد بانو، گُلان، سونل، هير، سورٺ، مومل، مارئي، سُهڻي، سيتان، ليلان، رُڪمڻي.

3. پَکي: ڪنهن به پکيءَ جو نالو ٿي سگهي ٿو، جهڙوڪ سنڌ ۽ ڪڇ جي مکيه پکين جا نالا، جهڙوڪ: طوطو، جهرڪي، ڪانءُ، ڪڪڙ، ڪونج، باز، وَهِيَو، تاڙو، بدڪ، ڪپر، پورلو، مور، گُگهه، ٻَگهه، سِرڙ هنج، هولو، تتر، ليلي، پورو، ٻوڙي، (هن پکيءَ لاءِ ائين چيو ويندو آهي

ته بندوق جي گولي به هلندي آهر ته هيءُ نه پڃندو آهي)، ڏولِيو.

4. **ڪاڻَ جي**: ”ڪاڻ جي“ جو مطلب آهي ڪاڻ مان ٺهيل شئيءِ ان ۾ مونث لفظ ئي اچي سگهن ٿا. جيئن ڪرسي، ٽپائي، اُڪري، پيتي، دري، ڏوئي، ويڙي (ڪٽيل) ٽُڪي، چيري، ڦاڑي، (هنن ٽنهي لفظن جو مطلب آهي وچان کان ڪٽيل)، مڪڙي، ٽُوٽي، ٽنيڑي (ننڍڙو ٽنپ).

5. **ڪاڻَ جو**: هن ۾ ڪاڻ مان ٺهيل مذڪر لفظ اچي وڃن ٿا، ان ڪري اهو مذڪر لفظن جوئي اشارو ٿي سگهن ٿا.

ٽلهو، سنهو، ڪارپ، ڪچو، پڪو، ڏنگو، وڍيو، ٽُڪيو، ڦاڑيو، چِيڇِيئو، ٽانگو، ڪٽولو، پلنگ، هندورو، پينگهو، در، ٽنپو، ٽُڙ، هر، مَنجو، اُڪرلو، مُهرلو، صندل، تختو، پاٽِيو.

6. **لوهه جو**: مطلب لوهه مان ٺهيل ڪا شئيءِ جنهن جو لفظ مذڪر هجي، جيئن:

ڪُلف، چاڪو، ڪڙو، پلَنگ، (لوهه جو) ڪُهاڙو، ڏاٽو، ڪِلو، پروڙ، ٽويو، اُٽلاٽو.

7. **لوهه جي**: لوهه مان ٺهيل شين جا مونث نالا، جيئن:

ڪڙي، ڪنجي سِيخ، ڪُهاڙي، ڪوڏر، پيتي، ٽِرنڪ، پاٽي، هٿڪَڙي، پڪڙ، ڪٽچي، مُرڪي، در، هَسِلي، نٽ وغيره.

8. **جانور**: سهو، بگهڙ، شينهن، واگهه، سيسر، چيتو، گدڙ، ڪُتو، بِلو، چراغ، گرپر، هاٽِي، پولڙو، رِڇ، روجهه (سنڌ ۾ ڪڇ ۾ ملندڙ هرڻ جو هڪ قسم)، واڳون وغيره.

9. وڻ پوٽا: نم، گپڙ، ڪنڌو، ٻير، ڪرڙ، جهلي، لاٽو، ڦوڳ، آوڙ، ٻورڙي، پپر، زيتون، ناريل، درخت، سائو، سُڪو، ننڍو، وڏو، پن، ديال، شيشم.

10. وکر: ڳُڙ، ڪنڌ، تيل، ٽوم، ڦوٽا، وڏف، (سؤنف) جاڻ، سرنهن، ڄانڀو، سُنڊ، ڦُودنو، ڊاک، ڪجور، بادام، ڪاجو، ڪشمش، بوهي مُڳ، مُڳ ڦري، ڪارڪ، ڪارو لُوڻ، گدامڙي، خسخس، پُست، ڏاڙا، جيرو، سوپاري.

11. اکر: الف، ب، ر، باب، سبق، لکيو، پڙهيو، زير، زبر، ٻ، ڪاف، ڪاغذ، خط، تعويذ، جملو، پاٺ، پيغام.

12. شهر: لکپت، ڪيڙ، مڪو، مدينو، ڪڇ، ڪيڇ، قندار، اُجَين، دلي، آگرو، هستانپور، مادِوي، مدراس، جيسلمير. (ان ۾ دنيا جو ڪو به شهر جوڙي سگهجي ٿو.)

13. جاتي: سنڌ ۽ ڪڇ ۾ سپڻي ذاتيون هڪجهڙيون هونديون آهن، هيءَ ڳالهه هندن ۽ مسلمانن ٻنهيءَ جي باري ۾ چئي سگهجي ٿي. هوننئن ته ذاتيون تمام گهڻيون آهن، ليڪن هتي ڪجهه خاص ذاتيون ئي ڏئي سگهجن ٿيون.

ڪٽي (سنڌي لوڪ ادب ۾ ”سسئي“ نالي ڪردار جو خاص مقام آهي. سسئي برهمڻ هئي، پر جنهن ”پيءُ“ ان کي پاليو هو، اهو ڏوٻي هو)، ڏوٻي برهمڻ (سنڌي ۾ ٻانڀڻ به چيو ويندو آهي)، بلوچ، ٻروچ، چانڊيا، لنڊ، سوڍا، راڻوڙ، حجام، ڪراڙ، سما، سومرا، مينگهواڙ.

14. **جَرجو:** سنڌيءَ ۾ پاڻيءَ کي ”جر“ چئبو آهي. ’جر جو‘ مطلب ’پاڻي جو‘. ان جو ڳجهارت ۾ مقصد آهي اهي لفظ، جن جو تعلق پاڻي سان هجي. پر جيئن ته پاڻي لفظ سان ”جو“ آهي ته ان کري لفظ مذکر هجڻ گهرجي. جيئن: وهکرو، مينهن، تلاءُ، ڪڙيو، (پاڻيءَ جي وهکري لاءِ ٺاهيل ننڍڙو رستو)، ڪئنال، موڪ، نار، هُرلو، (ڍڳي سان هلائڻ وارو چکرو، جنهن سان پاڻي ڪڍبو آهي)، ٽانڪو، حوض پارو.

15. **جرجي:** ’جر جي‘ مطلب پاڻيءَ جي، ان جو مقصد آهي ته لفظ مؤنث هجڻ گهرجي، جيئن:

نئن، ندي، سُڪي، تري، ڦاٽ، (ندي‌ءَ جو وهکرو پنهنجي رستي تان ٽورو الگ ٿي وڃڻ تي ندي‌ءَ کي ’ڦاٽ‘ چئبو آهي)، وهي، سانداري، پخال، نالي، پکي (سنڌ جا جَل جا پکي).

16. **رَچ:** (**ٽانوَ**) دلو، گهڑو، ماٽي، گهُگهي، گهاگهر، لوٽي، حُقو، ڪُنو، ٽوپي، دِلي، ڪٽورو، گلاس، ديڳڙو.

17. **جسم جا حصا:** ڪاپار، متو، نراڙ، مغز، سر، نڪ، ناسون، اکيون، وات، ڇپ، چپ، مُڇ، پير، پِني، ڪَرائي، چمڙي، پيٽ، ڪمر.

18. **مال جو:** چوپائي مال سان جڙيل مذکر لفظ، جيئن:

وڪيو، پهريا، گس، وٽاڻ، داڳ، (جانور کي ڏنل سجاڻپ لاءِ نشان)، ڏنپ، (جانور جي بيمار ٿيڻ تي ان کي لوهه جي گرم کري لڳائي ويندي آهي)، ڪَڪُر (سجاڻپ لاءِ جانور جي ڪن ۾ ڪيل ننڍڙو ڪَٽُ يا سوراخ)، ڪُڙو

( سجاٽپ لاءِ ٽورڙو ڪن جو حصو ڪٽي ٻاهيل نشان)، ڪير، گھوڙو، اُٺ، ڪَرھو، اُٽيو، ويڻو، توڏو، (گوبر)، لِيڙو (ننڍڙو اُٺ)، واڙو، پڇ، پيرو، (جانورن جي پيرن جا نشان).

19. **مال جي**: چوپايا مؤنث لفظ، جيئن:

گوري (ننڍڙي ڏاچي)، ٻڪري، گابي، وَڇ، مينھن، رِڍ، گھوڙي، اُٽي، ويڻي، ڪاري، رتي (ڳاڙھي)، ھالي (ھڪ يا ٻن سڏن سگھن واري مينھن)، پلي، ڪُٽل، ڍُڪي (پيٽ سان مينھن)، سُٹا (نئين ويايل مينھن يا ٻڪري).

20. **ھٿيار**: پالو، برڇي، ترار، بندوق، ڪپ، چاقُو، ڇُري، ڪُھاڙي، پاڪي، تير، ڪمان، اپرو، (جنھن ھٿيار جي ڏار نه رھي ھجي)، سَپرو (اڳرو)، تکو، مُڏو، پَڳل، ٽُٽل، ڦِٽل، توب، رائفل، گھوٻاٽو، ڏُڪو.

21. **مڇي**: هر قسم جي مڇي ھن اڇي وڃي ٽي. سڏ جون ڪجھه خاص مڇيون هي آھن: پلو، ڪُرڙي، ڪَڇو، ست ٽي، پوپري، سيٽي، جرڪو، سونھري ، پاپليٽ، ڪاري.

22. **ڪاڇ**: سيرو، پُلاھه، مٺائي، جليبي، پڪوڙا، ماني، روٽي، ڦُلڪو، پيرون، (ھڪڙي قسم جو ميوو، جيڪو ٻير وانگر گول ۽ ننڍڙو جار ۾ ٽيندو آھي)، ٻير، مکڻ، انگُور، ڏاڙھُون، نارنگي، ليسوڙا، گيدوڙو.

23. **سُڏَجو**: سُڏ مان ٺھيل ڪابه شئيءِ، جيڪا مذڪر ھجي، جيئن:

ڊيرو، رسو، تنگ (اُٺ جي پٺ تي سيٽ ٻڌڻ لاءِ هڪڙو بيلٽ) جيڪو سُٽ مان ٺهيل هوندو آهي)، ٽپڙ، ڪيس، غاليچو، ڏورو، ڪچو، پڪو.

24. **سُٽ جي**: سُٽ مان ٺهيل شيون، جيڪي مونٿ هجن، جيئن:

مُهار، ڊيري، ڪوڪڙي، رسي، ڏوري، تاجي، ڪٽي، لوئي، ڳاني، واڳ، نواڙ، نراس، شال/لوئي وغيره.

25. **ڪپڙي جو**: ڪپڙي مان ٺهيل ڪنهن به شيءِ جو مذڪر نالو، جيئن:

ڪوٽ، چولو، پٽڪو، هِرڪُ، بافتو، ڪچو، سبيو، گهاگهرو، ٽوال، رومال، ڪنجرو، (هڪڙي قسم جو بلائوز، جيڪو ڪڇ جي ذاتين جون ڪيتريون عورتون پائيندیون آهن)، جاڪيٽ، ڪڙتو، سافو.

26. **ڪپڙي جي**: ڪپڙي مان ٺهيل شين جا مونٿ نالا، جيئن:

ٽُڪي، قاڙي، چُني، چادر، سُٽڻ، سلوار، گنجي، ٽيلهي، پينٽي، تاني/ تاجي.

27. **ليکو**: ڳڻپ سان لاڳاپيل لفظ، جيئن:

هڪ، ٻه، ٽي، هزار، لک، نوٽ، حساب.

مٽي ڪجهه اهم اشارا ڏنا ويا آهن، جيڪي ڳجهارت جي ڳُجهه کي سمجڻ ۾ مدد ڏيندا آهن. پر ان جي باوجود ڳجهارت ٺاهڻ وارا صدين کان نين نين ڳجهارتن کي جنم ڏيندا پيا اچن.

**ڳجهارت جي پيشڪش**:

سنڌ يا ڪچ ۾ جڏهن ڪو سُگهڑ ماڻهو ايندو آهي، جنهن کي لوڪ ادب جون ڪجهه صنفون ياد هونديون آهن، پوءِ اهو ضروري ناهي ته اهي خود جون ئي ٺاهيل هجن، ته پوءِ رات جو ڪنهن هڪڑي ماڻهوءَ جي گهر ۾ يا اوطاق ۾ ننڍا وڏا سڀ جمع ٿيندا آهن ۽ ان کي گهيرو ڪري سڀئي لوڪ ادب جي انيڪ صنفن جو مزو وٺندا آهن. سنڌي لوڪ ادب ۾ ڪافي صنفون آهن. ۽ اهي سڀ صنفون سنڌ جي لوڪ ڪهاڻين جي سورمن ۽ سورمين جي زندگيءَ جي واقعن جي چؤڌاري گهمنديون آهن، جيئن: سسُئي، پنهنجي محبوب پنهونءَ جي جدائيءَ ۾ ست ڏينهن ڪيئن گذاريندي آهي، ان جي رڇنا ۾ سومر کان وٺي آڇر تائين جو سسُئيءَ جو ذڪر ٿيندو آهي. اهڙيءَ ريت قمري مهيني کان وٺي سڀني مهينن ۾ ان جي حالت ڪهڑي رهي ان جو ذڪر به ڪيو ويندو آهي . ٻين به ڪيترين صنفن کي پيش ڪيو ويندو آهي.

جيڪڏهن ڪو ڳجهارت جو ڄاڻو اتي ويٺو هوندو آهي ته اهو سڀني کان اجازت وٺي ڳجهارت پيش ڪندو آهي. ڳجهارت پيش ڪرڻ کي ”سوڪڑي“ چيو ويندو آهي. اڇو ته اوهان جي سامهون هڪ اهڑي ئي سوڪڑي پيش ٿا ڪريون:

”پري رَڇ وَر وَر جا، رات به ٻاريا
مون،
الله هن اُپَ جي تي، منهنجو نرنان
آڻين تون“

هن ڳجهارت ۾ لفظن جا مليل اشارا:

رڇ: وڃو، ڪڻورو
ٻاريا ٻاريا ور ور جا: (تيل جا)
اُپَ: آسمان
نرنا: ڪنهن مرد جو نالو (راڻو)

مطلب ”تيل جا وڃا پري رات جو مون ٻاريا، اي الله هن آسمان (هتي مطلب ڪٽ) تي منهنجي مڙس يا محبوب (جنهن جو نالو خفيه رکيو ويو آهي) کي تون وڃي اڇ.“

هاڻي سڀني جي سامهون ڳجهارت آهي. جيڪڏهن ڪير ٻيهر ٻڌڻ چاهي ته ڳجهارت پيش ڪرڻ وارو خوشيءِ سان ان کي ورجائيندو آهي. هاڻي جن لفظن ۾ ڳجهو مفهوم لڪل آهي، جن کي ڳولڻو آهي، اهي آهن، ”رڇ، ور ور جا، اپ جي، نرنا“ اتي ويڙل سڀئي ماڻهو انهن چئني لفظن مان ڳُجهي لفظ کي کوجڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، اهي لفظ، جن جو مطلب سمجهڻو پوندو آهي، انهن لاءِ ٽيڪنيڪي لفظ آهي ”پائو“ ۽ مطلب اخذ ڪرڻ جي فعل کي چئبو آهي ”ڏڪ هڻڻ“. هاڻي انهن ڳالهين کي ڌيان ۾ رکندي اچو ته اڳيان وڌون. ان حساب سان ڳجهارت جو پهريون پائو آهي ”رڇ“. ان جو مطلب آهي ڪو به ٽانءُ جنهن ۾ گيهه، تيل، پاڻي ۽ ٻيو ڪو پاڻيٰ وارو مادو رکي سگهجي. پوءِ ڪو چوندو گهڙو، لوڃو، گلاس وغيره ائين به ٽي سگهي ٿو ته هڪڙو گهڙو چئي ته ٻيو وري لوڃو چئي اهڙيءَ ريت اتي موجود سڀني ماڻهن مان ڪيترائي ڳُجهي معنيٰ کي ڳولڻ جي ڪوشش ڪندا آهن ۽ جيڪڏهن ڪو ”وڃو“ چوي ٿو ته ائين سمجهو

ته ڳجهارت حل ٿي ويئي ۽ سڀ چوندا ته ”جهُري پيئي“ يا ”مري ويئي“. پر جيڪڏهن ڪنهن به ڳُجهارت جو حل نه ڪڍيو ته چوندا ته ”چڙهي ويئي“ يعني ڳجهارت حل ٿئي. بغير ئي رهجي ويئي.

جيڪڏهن ڪنهن ڪارڻ پهرئين پائي کي حل نه ڪيو ويو ته پوءِ ٻيو پائو ”ور ور جا“ يا ٽيون پائو ”اُڀ جي“ ۽ چوٽون پائو ”نرنا“ کي حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي. ۽ جيستائين حل نه ڳوليو ويندو، تيستائين ڪوشش جاري رهندي. جيڪڏهن ڪنهن به وقت ڳُجهي مفهوم کي ڪنهن ڳولي لڌو ته سڀ ماڻهو ”واهه واهه“، ”جهُري ويئي“ يا وري ”مري ويئي“ چوندا آهن. ان کان پوءِ ڳجهارت پيش ڪرڻ وارو ڳجهارت ۾ لڪل لفظن جي معنيٰ ٻڌائيندو آهي ۽ پوري ڳجهارت جي مطلب تي وسعت سان روشني وجهندو آهي. اڇو ته ڏسون ڳجهارت ڏيڻ وارو ڪيئن ڳجهارت جو مطلب ٻڌائيندو آهي.

”پري رَڇ وَر وَر جا، رات به ٻاريا
مون
الله هن اُپَ جي تي، منهنجو نرنان
آڻين تون“

هيءَ ڳجهارت سنڌ جي ڪافي مشهور لوڪ ڪهاڻي ”مومل راڻي“ تي ٻڌل آهي. جڏهن مومل کان راڻو رُسي هليو ٿو وڃي، تڏهن هوءَ چوي ٿي ته هن سڄي رات تيل جا وٽا ٻاريا آهن. الله ڪري ته راڻو ان جي ڪٽ تي واپس اچي وڃي.

هاڻي ڏسو ته هن ڳجهارت کي حل ڪيو ويو آهي. ”رڇ“ ٿيو تيل، (جو وٽو)”اُپ“ ٿيو ڪٽ (آسمان ۾ تارن جي جهنڊ جي اهڙي هڪ بناوٽ هوندي آهي، جنهن کي سنڌيءَ ۾ ڪٽ چوندا آهن) ۽ نرنان ٿيو راڻو.

هاڻي اوهان کي مٿين ”پائن“ (پاون) ۾ رکيل ڳجها مطلب سمجهه ۾ اچي ويا هوندا ۽ هاڻي پوري ڳجهارت جو مطلب ٿيو:

مومل چوي ٽي ته مون تيل جا وٽا سڄي رات ٻاريا. الله منهنجي ڪٽ تي راڻي کي ونڻي اچي.“

ڪجهه ٻيا مثال ڏسو:

”جر مِٺيءَ جون جن
لڳيون،
ڪاٽ مال جا سي
ڪنديون“

لفظن جا اشارا:

جر: نئيون، (مينهن ۾ وهڻ واري نديءَ کي ’نئن‘ چوندا آهن ۽ ’نئيون‘ ان جو جمع آهي). مٺيءَ جو: مٺيءَ مان ٺهيل دِلي، مٽڪا وغيره ’دلڙيون‘ ان جو سهڻو انداز (Endearing Form) آهي، پيار ڏيکارڻ جو طريقو آهي.

ڪاٽ جا: ٻنيءَ ۾ هلائڻ وارو هر.

مال جا ڦيرا: جڏهن فصل تيار ٿيندو آهي ته پوءِ ان مان اناج جا ٻج ڪيڙ لاءِ ڏيڳا ان تي هلندا آهن يا چڪر لڳائيندا آهن.

هاڻي ڳجهارت جو مطلب ٿيو:

”نيون دليون جن سان لڳيون هر هر ڦيرا ڇو نه ڪنديون. مطلب جنهن کي نئون نئون عشق ٿيو آهي، اهو بار بار چڪر ڇونه لڳائيندو“.

هڪ ٻي ڳجهارت:

”نرنا کي جڏهن ڪپڑ
لڳو“
مِرون هڻي، عورت
ڪٽي
هو ناڻي جيئن ويو“

لفظن جا اشارا:
نرنا = راوڻ
ڪپڑ جو = موقعو
مِرون هڻي = جهٽ هڻي
عورت = سيتا

ناڻي جيئن ويو = پيسي جيئن ويو = (ڳوڻن ۾ ائين مڃيو ويندو آهي ته پئسو ڪنهن وٽ به ڪونه رهندو آهي ۽ پڇي ٻئي وٽ هليو ويندو آهي).
هاڻي سڀني اشارن کي سمجهڻ کان پوءِ ڳجهارت جو مطلب ٿيو:
”راوڻ کي جڏهن موقعو مليو ته هو جهٽ ۾ سيتا کي پڃائي وٺي ويو.“

**ڳجهارت ۽ پرولي:**

سنڌيءَ ۾ پرولي به هوندي آهي، ’جنهن کي انگريزيءَ ۾ Riddle چوندا آهن. ڪيترن ڪتابن ۾ مون ڏٺو آهي ته ڳجهارت ۽ پروليءَ کي هڪ ئي ڪري ٻڌايو

ويو آهي، پر حقيقت ائين نه آهي. مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته اسان 6/7 سالن جا هئا سين‘ تڏهن سنڌ ۾ سخت گرميءَ جي موسم ۾ رات جو ڇت تي سمهندا هئا سين. تڏهن ناقابلِ برداشت گرميءَ کان پنهنجو ڏيان هٽائڻ لاءِ هڪٻئي کي پرولیون ڏيندا هئا سين. ان مان ڪجهه مون کي اڃ به چڱيءَ طرح سان ياد آهن. هڪڙي پرولي آهي:

”اٺ ڪاٺ، نائين
نوڙي
جيڪو نه سلي تنهن جي
آڪهه ٿوڙهي“

لفظن جو مطلب آٺ: آٺن جو عدد
ڪاٺ= ڪاٺي = (ڪاٺيون)
نائين : نَوَن جو عدد
نوڙي: رسي

آخري سٽ جو مطلب آهي، جيڪو حل نه ڳوليندو، ان جو سڄو خاندان گنجو ٽي ويندو.

مٿي ڏنل پرولیءَ جو جواب آهي ”ڪٺ“، ڇا جي ڪري جو ان ۾ چار ڪاٺ جا پاوا هوندا آهن ۽ چار ڪاٺيون ان جي فريم ۾ لڳنديون آهن. اهي ٽي ويا آٺ ۽ نائين ”نوڙي“ يعني رسي (واڻ)، جنهن سان ڪٺ واڻيندا آهن. ته سڏو سنئون مطلب ٽيو ڪٺ. مٿي اسان ڏٺو ته ڪٿي به ڪنهن به لفظ جي معنيٰ ڪي ڳُجهو نه رکيو ويو آهي، پر ڪٺ جي خاصيتن جي آڌار

تي ان جي بناوت بيان ڪئي ويئي آهي. هڪڙي مشهور پرولي آهي:

”گهر گهر ۾ ڳاڙهي
ڪنوار“

هر گهر ۾ ڳاڙهي ڪنوار هوندي آهي. ان جو جواب ٿئي ٿو ”باهه“، ڇو جو باهه ته هر گهر ۾ ئي هوندي آهي ۽ ان کي ڳاڙهي ڪنوار ڇيو ويو آهي، جو باهه جو رنگ ڳاڙهو هوندو آهي. ۽ ڪنوار جو تصور ته هميشه خوبصورتيءَ سان ئي ڳنڍيو ويندو آهي.
هڪ ٻي پرولي آهي:

”گهر گهر ۾ ناڇ نچي“

مطلب هر گهر ۾ ناڇ ڪري. ان جو جواب آهي ”ٻهارو“. هتي ٻهاري جي ڳُڻ جي بنياد تي هن پروليءَ کي ٺاهيو ويو آهي. ٻهاريءَ جو خاص گڻ آهي هيٺ مٿي ٿيڻ، جنهن کي هن پروليءَ ۾ نچڻ ڇيو ويو آهي.

**ڳجهارت ۾ لفظن جو وسيع ذخيرو:**

ڳجهارت جي مشق ڪرڻ کان پوءِ ان ڳالهه جي خبر پوي ٿي ته ان ۾ لفظن جو تمام وڏو خزانو آهي. جتي اسان ڏٺو ته ڪٿي پکي آهي ته اتي پکيءَ جو نالو اچي ٿو. اهڙيءَ ريت جيڪڏهن مڇي آهي ته هر نموني جي مڇيءَ جو نالو اچي ٿو. ساڳيءَ طرح شهرن جي، مردن جي، عورتن جي ۽ ٻين شين جي نالن جي ته ڪا حد ئي ڪانهي . اها ڳالهه عام آهي ته ڳوٺن ۾ ڳجهارت ۾ حصو ونڊڻ گهٽا پڙهيل لکيل نه هوندا آهن، پر انهن جي لفظن جو ذخيرو تمام وسيع

هوندو آهي، ۽ جيڪي ڄاڻو هوندا آهن، انهن جي ڳالهه ئي ڇا ڪجي.

**علم جو ذخيرو ڳجهارت:**

ڳجهارت ۾ سنڌي تهذيب جي هر پهلوءَ بابت ڄاڻ موجود هوندي آهي. سنڌ جي تاريخ هجي يا دنيا جي جاگرافي. سموري دنيا جي معلومات ان ۾ هوندي آهي. چوپاين جي باري ۾، پکين جي باري ۾، گُلن ۽ وڻن جي باري ۾، تمام گهڻي معلومات ڳجهارت ۾ ملي ٿي.لوڪ ادب جا جيترا به سورما ۽ سورميون آهن، انهن سان لاڳاپيل هر طرح جي ڄاڻ جو ذڪر ڳجهارت ۾ ٿئي ٿو. ان ڪري سنڌ جي ڳوٺن ۾ رهڻ وارا ڏسڻ ۾ ٻالاپولا، ميرا گدلا ڪپڙا پاتل، ڪڪائن گهرن ۾ رهڻ وارا هوندا آهن، پر انهن جو علم تمام گهڻو آهي.

**معنويات ۽ ڳجهارت:**

معنويات (Semantics) ۾ ٻن طريقن جا تصور (Concepts) هوندا آهن. پهريون ساڳيا لفظ (Homonyms) (اهي لفظ جن کي لکيو ۽ اُچاريو هڪجهڙو وڃي، پر انهن جي معنيٰ مختلف هجي) ۽ ٻيو هوندو آهي Homonyms . Polysemy جو مثال هڪڙو لفظ آهي "ڪافي". هيءُ لفظ لکڻ ۽ اُچارڻ ۾ ته هڪجهڙو هوندو آهي. پر ٽن مختلف نمونن يعني ٽن ٻولين ۾ جدا جدا معنيٰ سان استعمال ٿيڻ وارو لفظ آهي. پهريون لفظ عربي ٻولي مان آيو آهي، جيڪو هڪ راڳ جو نالو آهي "ڪافي".هي عربي ٻوليءَ جي

لفظ ڪافيه مان نڪتو آهي. (Dr. Baloch Sindhi-Sindhi Dictionary P-1982). ٻيو لفظ آهي پيئڻ جي "ڪافي" (Cofee) هي لفظ انگريزي ٻوليءَ مان ٽيندو پارتي ٻولين ۾ شامل ٿي ويو آهي. ۽ ٽيون لفظ "ڪافي" فارسي ٻوليءَ مان آيو آهي، جنهن معنيٰ آهي بس، گهڻو يا Enough (Steingass Persian English Dictionary p-1007). polysemy لاءِ هندي ٻوليءَ جو لفظ "آڪاشواٽي" انتهائي خوبصورت مثال آهي. هن لفظ جي اصل معنيٰ ته اڇڪتي ڪرڻ آهي، پر پارت آزاد ٽيڻ کان پوءِ آل انڊيا ريڊيو کي به "آڪاشواٽي" چيو ويندو هو. هتي هي ٻئي لفظ ڪو ٻين ٻولين مان مختلف معنائن ۾ استعمال ٽيڻ وارا هندي ٻوليءَ ۾ شامل نه ٿيا آهن، پر ساڳئي لفظ جي پهرين معنيٰ ۾ هڪ ٻي معنيٰ جوڙي وئي آهي.

**اوڏڪي ٻوليءَ جا لوڪ گيت**

چنل چڇ هٿن ۾، ڪلهن ڪوڏارا،
پورهئي خاطر پانهنجي، اُٿن سوارا،
اوڏ به ويچارا، لاکا! وڃن لڏيو.

هن بيت ۾ شاهه صاحب، اوڏن جي رهڻ سهڻ جي طور طريقي ڏانهن اشارو ڪندي فرمائي ٿو ته، آسُر ويل اٿي، هٿن ۾ چنل چڇ ۽ ڪوڏرون کڻي اوڏ

پنهنجو ڪم ڪار شروع ڪندا آهن. شاهه صاحب اوڏ جاتيءَ جو هيءُ بيان (سُر ڏهر) ۾ ڪيو آهي. حقيقت ۾ ان وقت جي ۽ اڄ جي اوڏن ۾ ڪو خاص فرق نه آيو آهي. 1988ع ۾ جڏهن مون انهن کي ”پاڻي مائينس“ ۾ ڳولي لڌو هو، تڏهن انهن مون کي ٻڌايو هو ته هوُ 3 بجي آسُر رات جو اٿي پرپاسي جي ڪاٽين مان ريتي ڪيڙ ويندا آهن ۽ ڏينهن جو 11 وڳي تائين موٽي ايندا آهن. اهائي ڳالهه شاهه صاحب مٿي چئي آهي. اڄ به اوڏ ڪوڏرن سان مٽي کوٽڻ جو ئي ڪم ڪندا آهن ۽ صبح جو جلدي اٿي پنهنجو ڪم شروع ڪندا آهن. شاهه صاحب هڪ ٻي ڳالهه اوڏن لاءِ چئي آهي:

”اڏي اڏي اوڏ، چڏي ويا
پيٽيون

(شاهه جو رسالو)

اڏي اڏي اوڏ چڏي ويا
پنهنجو ماڳ

شاهه صاحب انهن کي گهرن تعمير ڪرڻ وارا ٻڌايو آهي، اها ڳالهه اڄ به صحيح آهي، ڇا جي ڪري جو اڄ به دهليءَ ۾ ڊِي ڊِي اِي فليٽس ۽ گهرن تعمير ڪرڻ جو ڪم اوڏ ئي ڪندي نظر ايندا آهن. اوڏ پاڻ کي ”سنڌي“ سڏرائيندا آهن ۽ لڳ ڀڳ 30 هزار اوڏ نئي دهليءَ جي الڳ الڳ ڪالونين ۾ گهرن ٺاهڻ جي ڪم ۾ مصروف آهن. سندن سپ کان وڏي وسندي ”سنجي نگر“ پاڻي مائينس ڪاٽين ۾ آهي، جيڪا مهرولي ڪتب مينار کان 16 ڪلوميٽر پري آهي. سنجي نگر کان هرياڻا رياست جي سرحد ويجهو آهي، پر اوڏ پنهنجي

هر ڪم لاءِ نئي دهليءَ ئي ويندا آهن. سنجي نگر جي ويجهو ئي دهليءَ جون مشهور پاٽي مائينس آهن، جن مان تمام ڏکيائيءَ سان اوڏ بجري ڪڍندا آهن. اوڏ انتهائي محنتي آهن. اهي تمام سگهاري جسم وارا هوندا آهن. سندن مرد ۽ عورتون ڪاٽين ۾ سخت محنت ڪندا آهن. ان ڪم لاءِ وٽن گڏهه ۽ خچر هوندا آهن. سندن اڪثر اوڏ اڄ به ڪڪائين ڇتين وارن گهرن ۾ رهندا آهن. پاٽيءَ جي انهن وٽ ڪافي ڪلت هوندي آهي. هڪ سؤ چورس ڪلوميٹرن ۾ ڦهليل پاٽي مائينس (ڪاٹيون) پٹريليون آهن ۽ ٽي سؤ ڪان وڌيڪ فوٽ هيٹ وجي انهن مان بجري ڪڍندا آهن. مشڪل حالتن ۾ رهڻ ۽ سخت محنت ڪرڻ سندن زندگيءَ جو اهم حصو بڻجي ويو آهي. مون ڪي ڪيترائي دفعا لڱندو آهي ته سنڌ جي مٽيءَ مان ٺهڻ ڪري سنڌو ندیءَ جو پاڪ پاٽي پيئڻ ڪري انهن اوڏن ۾ ايڏي قوت اچي ويئي آهي جو هو انهن مشڪلاتن کي منهن ڏيڻ لائق آهن. سنڌ لاءِ پيار سندن نس نس ۾ رچيل آهي. سنجي نگر ۾ چئن رستن وارو چوڪ آهي، جنهن جو نالو انهن ”سنڌي چوڪ“ رکيو آهي.

سيپٹمبر 1971ع ۾ منهنجو مامو شري جي . پي واسواڻي ۽ شِري موهن لال واڌواڻي منهنجي دهليءَ ۾ وسندڙ اوڏن کي تلاش ڪرڻ ۾ مدد ڪئي. پارٽ ۾ لسانيات جي ماهرن مان آڻڻ پهريون عالم آهيان، جنهن کي پارٽ ۾ اوڏن کي ڳولي لهڻ جو شرف حاصل آهي. مون اوڏن جي ٻوليءَ جي باري ۾ ڪافي معلومات گڏ ڪئي آهي ۽ سندن لوڪ گيت به گڏ ڪيا آهن. جڏهن آڻڻ اتي رهڻ ويس، تڏهن مون کي سندن ويهن (20)

شادين ۾ شرڪت ڪرڻ جو موقعو مليو. مون ان موقعي جو پورو پورو فائدو ورتو ۽ ڪافي وِهانءَ گيت لکي ورتا (انهن ڏينهن ۾ ٽيپ رڪارڊ موجود نه هئڻ سبب اهي گيت رڪارڊ ڪرڻ ممڪن ٿي نه سگهيا، ان جو مون کي افسوس رهندو). منهنجا ٻه خاص خابرو (Informants) ڪرشَن علواٹي ۽ گورڌن اوڈ، ٻئي تمام پيارا ماڻهو هئا ۽ انهن منهنجي هر طرح جي مدد ان مواد کي گڏ ڪرڻ ۾ ڪئي. سندن وڏو سيفل اوڈ به تمام سادي طبيعت جو آهي ۽ ان به لوڪ گيت گڏ ڪرڻ ۾ منهنجي وڏي مدد ڪئي. ڪجهه لوڪ گيت هتي پيش ڪيا ٿا وڃن:

دوهري

گھڑائي ڈي
سيوھڑ جو
سونارو
چٽ رکي ڈي پنھنجي
دل سان
ٽِک رکي ڈي پنھنجي
مُلھه سان
آ سنھڑي نه ڪر ماڻو
مارُن سان
تنھنجو ليک لکيو آ، اُن
سنھڑي سان
تنھنجو ليک لکيو آ، ان
گوپيءَ سان
سُھڻي ماڻو نه ڪر مارُن
سان

سھڻي ماڻو نه ڪر
سانگين سان!
نٽ گھڑائي ڏي سيوھڻ
جو سونارو
چٽ رکي ڏي پنھنجي
دل سان
ٽِڪ رکي ڏي پنھنجي دل
سان
سُھڻي ماڻو نه ڪر ماڙُن
سان
تنھنجو ليک لکيو آ، ان
گوپيءَ سان
او ليلان ماڻو نه ڪر
راجن سان!
او مُـنـدِي گـھڑائـي ڏي
سيـوھـڻ جـو سـونـارو
چٽ رکي ڏي پنھنجي
دل سان
ٽِڪ رکي ڏي پنھنجي دل
سان
آ سنھڑي ماڻو نه ڪر
ماڙُن سان!

گيت اڳيان وڌندو رھندو آھي. مٿي ڏنل گيت ۾ ”گوپي“ نالو ورتو ويو آھي. دراصل جنھن گھر ۾ مون اھو گيت لکيو، ان وقت خوش قسمتيءَ سان گوپي مون سان گڏ ويٺو ھو ۽ ڳائڻ واري ان ڏانھن اشارا به

ڪري رهي هئي، پر جڏهن اهو لوڪ گيت ٻڌي گهر ۾ رڪاردِ ڪيم ته ”اشوڪ“ نالو ورتو ويو، ڇو ته، ان گهر ۾ گهوٽ جو نالو اشوڪ هو. جيئن ئي گيت ختم ٿيو تيئن ئي ڪرشنن اوڏ (جنهن جي پُٽ گوپيءَ جو وِهانءُ هو ) پڇيو، ”ڊاڪٽر صاحب! اوهان ”ٽِڪ رکڻ“ ۽ ”چٽ رکڻ“ جو مطلب سمجهيو؟“ مون جواب ڏنو، ”اوهان سمجهائيندا ته وڌيڪ سنو ٿيندو.“ ان چيو ” ”ٽڪ رکڻ ڏي پنهنجي دل سان‘ سوناري کي چيو پيو وڃي. ان جو مطلب آهي ته تون منڊيءَ تي ۽ گلي جي هار تي جيڪا ڊِزائين ٺاهين، اها تون پنهنجيءَ دل سان ٺاهجان. پر ان ۾ جيڪو هيرو وجهندين، اهو گهوٽ جي ادا ڪيل قيمت جي بنياد تي وجهجان.“ سندس ان بيان کي ٻڌي، آءٌ دل ئي دل ۾ اوڏ پيٽن جي سوچ جي ساراهه ڪرڻ کان سواءِ نه رهي سگهيس. مٿي ڏنل گيت ۾ سيوهڙ شهر جو نالو اچي ٿو. ٻين لوڪ گيتن ۾ لاڙڪاڻي ۽ دهليءَ جو نالو به اچي ٿو. ان تي جڏهن مون آشوڪ جي نانيءَ کان، جيڪا پاڻ به ڳائي رهي هُئي، پڇيو ته ان چيو ته هاڻي ته سيوهڙ ۽ لاڙڪاڻو سنڌ ۾ رهجي ويا ۽ هاڻي ته اسين دهليءَ جي سوناري کان ئي سون جا زيور ٺهرائيندا آهيون. ليڪن سنڌ جي شهرن جي نالن جو لوڪ گيتن ۾ هجڻ ان ڳالهه جو ثبوت آهي ته اوڏ پيٽن سنڌ جي شهرن کي اجاتائين ڪونهي وساريو.

اوڏ جاتيءَ جي باري ۾ سنڌ جي مشهور اسڪالر پيرو مل مهر چند آڏواڻيءَ لکيو آهي ته اهي ”دَراوڙ“ آهن، پر مٿي ڏنل لوڪ گيت ۾ سندن ٻولي ٽيٽ سنڌي آهي.

اوڏ جاتيءَ جو هڪ ٻيو وِهانءَگيت ٻڌو:

**”عاجَ جي ٻيڙي ڌهلن ساڻ ٽي اچي“**

پچو پاڙي وارن کان اشوڪ گھوٽ ٽو اچي
پچو پاڙي وارن کان اشوڪ گھوٽ ٽو اچي
عاج جي ٻيڙي ڌهلن ساڻ ٽي اچي
اشوڪ گھوٽ ٽو اچي سنھڙيءَ لاءِ ٽو اچي
پچو پاڙي وارن کان اشوڪ گھوٽ ٽو اچي
پچو پاڙي وارن کان اشوڪ گھوٽ ٽو اچي
عاج جي ٻيڙي ڌهلن ساڻ ٽي اچي

اشوڪ گھوٽ ٽو اچي ونڙيءَ لائي ٽو اچي
پچو پاڙي وارن کان اشوڪ گھوٽ ٽو اچي
پچو پاڙي وارن کان اشوڪ گھوٽ ٽو اچي
عاج جي ٻيڙي ڌهلن ساڻ ٽي اچي

اشوڪ گھوٽ ٿو اچي پنھنجي ڪنوار
لائي ٿو اچي
پڇو پاڙي وارن کان اشوڪ
گھوٽ ٿو اچي
پڇو پاڙي وارن کان اشوڪ
گھوٽ ٿو اچي
عاج جي ٻيڙي ڌھلن ساڻ ٽي
اچي“

پوءِ ان طرح پھرين، ٻي، ٽي، ۽ چوٿين سِٽ ۾ فقط هڪ هڪ
لفظ ”سھڻل“، ”ونڙيءَ“ ”ڪنوار“ بدلجي ٿو. باقي ٽئي مصرعون هڪجھڙيون رھنديون آھن. اڳيان به گيت ۾ اھو ئي هڪ لفظ ”راڻل“، سنھڙي“ وغيره سان بدلجندو آھي ۽ پوءِ اھو گيت وڌندو رھندو آھي. ان لوڪ گيت جي سڀ کان وڏي خاصيت اھا آھي ته ان ۾ ذڪر ڪيل ٻيڙي ھاڻيءَ جي ڏَندن يعني ”عاج“ جي ٺھيل آھي. ۽ گھوٽ ان ٻيڙي ۾ ويھي اچي ٿو. سنڌءَ ۾ ته ھڪڙي ئي ندي ھئي سنڌوءَ ندي، ان ڪري ھن گيت سان سنڌو ندي به اڻ سِڌي نموني ڳنڍيل آھي. مون کي ھاڻيءَ جي ڏَندن مان ٺھيل ٻيڙي تمام پياري لڳي ۽ ان ڳالھه جو به احساس ٿيو ته سنڌو ندييءَ سان اوڏن جو ڳنڍجڻ ۽ وچڑڻ سندن لاءِ ھڪ دل ڏکوئيندڙ واقعو آھي. جڏھن اھو گيت ختم ٿيو، تڏھن ڪِرشن اوڏ چيو، ”ڊاڪٽر صاحب، ھتي اچي سنڌو ندييءَ کان وچڑڻ اسان لاءِ وڏو المناڪ واقعو آھي، خاص ڪري اسان کي پاڻيءَ جي وڏي پريشاني آھي، اڄ ئي جڏھن

اوهان اڇي رهيا هئا ته اوهان ڏٺو هوندو ڪيئن 100 ٽانون جي ڊگهي قطار پاڻيءَ جي نَل تي لڳي پئي هئي". اهڙيءَ حالت ۾ سنڌو نديءَ جي ياد فطري ڳالهه آهي.

هن گيت ۾ هڪ ٻي ڳالهه اسان جو ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿي، جيڪا اها آهي ته سنڌ ۾ هڪ رسم هئي ته جڏهن ڇڄ ڳوٺ ۾ داخل ٿيندي هئي ته تڏهن ڍُهل وڄائي اڇيان وڌندي هئي. ان جو ئي ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي. هاڻي ته ننڍن وڏن شهرن ۾ بينڊ باجن جو رواج پئجي ويو آهي. ٻوليءَ جي لحاظ کان پرڪيو وڃي ته هن گيت ۾ نج سنڌيءَ جي دلڪش نمونن جو استعمال ڪيو ويو آهي. اوڏن جي ڪيترن ئي وِهانءَ گيتن ۾ 'ٻانهين' لفظ جو استعمال ٿيندو آهي. 'ٻانهين' مطلب عاج مان ٺهيل وڏيون وڏيون چوڑيون، جيڪي ڪرائيءَ کان وٺي ٺونڍ تائين ۽ پوءِ ٺونڍ کان وٺي ڪلهي تائين پاتيون ويندیون آهن. انهن کي سُهاڳ جي نشاني مڃيو ويندو هو. سنڌ ۾ 1947ع تائين اهي چوڑيون سڀئي جاتيون پائيندیون هيون. ساڏو هيرانند پنهنجي زال کي عاج جون چوڑيون ڪٽي، سون جون چوڑيون پارائي ان جو رواج ختم ڪيو. ساڏو هيرانند جي ڪوشش سان ئي ڪافي سنڌي هندن هن رسم کي ختم ڪيو. جيتوٽيڪ سنڌي راجپوتن ۽ اوڏن هن رسم کي قائم رکيو، پر دليءَ ۾ اچڻ کان پوءِ هن رسم کي ختم ڪيو ويو. ڪرشَن اوڏ هڪڙي لوهه جي پيتي ڏيکاري، جنهن ۾ هُن عاج جون چوڑيون ۽ پُراڻو لباس جهڙوڪ ڪنجري، گهاگهرا ۽ ٻيون

شيون سنڀالي رکيون هيون. هاڻي ڪرشَن اوڏ جي زال جاتَن جي عورتن وانگر شلوار قميص پائيندي آهي.

ٻوليءَ ۾ نئين سنڌيءَ جو استعمال ڪيو ويو آهي. هي وِهانءَ جا لوڪ گيت سنڌي جي تهذيب جي اهم رُخن ڏانهن اشارا ڪن ٿا. ائين مڃيو وڃي ٿو ته وِهانءَ جي وقت گهوٽ کي خاموش رهڻ گهرجي، ان ڪري ان کي رومال ڏنو ويندو آهي ۽ ڪيس چيو ويندو آهي ته هو ان رومال کي منهن تي رکي ڇڏي. ان گيت ڳائڻ وقت اشوڪ جيڪو پاڻ گهوٽ هو، اتي ويٺو هو ۽ گيت رڪارڊ ڪرڻ جو سڀ ڪم به ڪري رهيو هو. گيت ختم ڪرڻ کان پوءِ سندس ماءُ ڏانهنس ڏسي چيو، ”مان اشوڪ کي ئي ٻڌائڻ چاهيان ٿي ته هو آهستي ڳالهائي، چا جي ڪري، جو اڄ ڪلهه جا نوجوان سهرو موڙ ٻڌڻ کان پوءِ به دوستن يارن سان ڳالهائيندا رهندا آهن، جنهن کي اسين پراڻي دؤر جا ماڻهو سٺو نٿا سمجهون.“

اڇو ته هڪ ٻيو گيت ٿا ٻڌون:

شيشي عطر جي پري آڻي
لايو
لانوڻ وارا گهوٽ ڪنوار
ونڙي ته راڻل جي مانڊي
۾ نهاري،
ونڙي ته راڻل جي خوشيءِ
۾ نهاري،
بابو راڻل جو باغ بهار
بابو راڻل جو باغ بهار

ونڑي ته سهڻل جي
مانڊي ۾ نهاري
ونڑي ته سهڻل جي
خوشيءِ ۾ نهاري
بابو سهڻل جو باغ بهار
بابو سهڻل جو باغ بهار
ونڑي ته اشوڪ جي مانڊي
۾ نهاري
ونڑي ته اشوڪ جي
خوشيءِ ۾ نهاري
بابو اشوڪ جو باغ بهار
بابو اشوڪ جو باغ بهار

پوليءَ جي لحاظ سان هونئن ته هي گيت ٽيٽ سنڌي پوليءَ ۾ چيو ويو آهي ”لاوڻ“ جيڪو اوڏن جي لهي جو لڳي ٿو. ٽيٽ سنڌي ۾ ”لائڻ وارا“ ٽيندو آهي، مطلب لڳائڻ وارا.

هيءُ گيت ان وقت جي باري ۾ بيان ڪري ٿو، جڏهن ڇڇ اچي ”مانڊي“ ۾ بيهندي آهي ”مانڊي“، ”مانڊو“ مطلب مَنڊَپ، جيڪو ڪڪائينءَ ڇت وارو ڇئني پاسن کان کليل هوندو آهي، جنهن ۾ ڇڇ اچي ويهندي آهي. تڏهن ڪنوار موقعو ڏسي گهوٽ ڏانهن ڏسندي آهي. ٻيو ان گيت ۾ چيو ويو آهي ته ”بابو راڻل جو باغ بهار“ مطلب ان موقعي تي گهوٽ جو پيءُ تمام گهڻو خوش هوندو آهي. اوڏ عورتون ڳائڻ مهل ڪنهن به ساز جو استعمال نه ڪنديون آهن. ٻين وِهانءَ گيتن ۾ سنڌي عورتون ٽالهه يا ٽالهي وڃائي گيت ڳائيندیون آهن، پر اوڏ پيٽيون ته

ٽالهي به نه وڃائيندیون آهن. سڏي سنئين آواز ۾ ڳائيندیون ويندیون آهن، اها اوڏن جي گيتن جي خوبي آهي.

**ٽوار:**

آءٌ پنهنجي مامي شِري جي. پي واسواٽيءَ سندن دوست شِري موهن لال واڏواٽيءَ جو شُڪر گذار آهيان، جن مون کي اوڏن سان ملايو ۽ سنجي نگر وٽي وڃي مون کي اوڏن جي وسندي ڏيکاري. اوڏن جي وڏي سيفل اوڏ ۽ ٻين خابرن (Informants) ڪرشَن علواٽي اوڏ ۽ گورڏن اوڏ هنن لوڪ گيتن کي گڏ ڪرڻ ۾ منهنجي هر طرح سان مدد ڪئي، مان دل سان انهن سڀني جو شڪريو ادا ڪريان ٿو.

**حوالي جو ڪتاب:**

ڪلياڻ آڏواڻي، "شاهه جو رسالو"، هندوستان ڪتاب گهر، بمبئي ڇاپو پهريون، سال 1985ع.

## هڪ سنڌي ڪيمپ جا لوڪ گيت

1948ع ۾ پارٽ جي ورهاڱي کان پوءِ ڪافي سنڌي هندو پارٽ آيا ۽ پارٽ سرڪار انهن کي مَڌيه پرديش، راجستان، گجرات، مهارشٽرا رياستن جي ڪيترن ئي شهرن جي ٻاهر ’سنڌي بستي‘ جي نالي سان ننڍيون ڪالونيون ٺاهي اُتي رهايو. ٻين ڪيترن ئي رياستن جهڙوڪ: اتر پرديش، تامل نادو ۽ ڪرناٽڪ جي وڏن وڏن شهرن ۾ به ٿورا ٿورا سنڌي رهائش پذير ٿي ويا. پنجن کان ڏهن سالن جي اندر ڪيترائي سنڌي پنهنجن پيرن تي بيهي رهيا. ايندڙ ڏهن سالن ۾ وري گهٽا سنڌي خوشحال ۽ دولتمند ٿي ويا. هاڻي فقط پنج سيڪڙو سنڌي بس ٽيڪ ٽاڪ حالت ۾ آهن. شروعاتي ڏينهن ۾ انهن سنڌي وسندين ۾ پراڻي پيڑهيءَ جي ڪري سنڌي تهذيب جي اوسر ٿي، ليڪن نئين پيڑهيءَ جو گهٽو ڏيان آسپاس جي ماحول کان متاثر ٿي اوڏانهن هليو ويو آهي. هاڻي رسمن رواجن ۾ اها سنڌي تهذيب نظر نٿي اچي.

سن 1991ع ۾ مون کي پوپال جي ويجهو هڪ وڏي سنڌي ڪالوني ”بيراگر“ (جنهن کي هاڻي سَنت هردارام نگر چيو ويندو آهي) ۾ وڃڻ جو اتفاق ٿيو. هتي مون کي سنڌ ۾ ورهاڱي کان پهرين ڳائجندڙ لوڪ گيت رڪارڊ ڪرڻ جو موقعو مليو. جن مان مون کي سنڌ جي خوشبوءِ آئي، چا جي ڪري جو هاڻي گهٽو ڪري سنڌي ڪيمپن ۾ وِهانءَ جي وقت پڳونتي ناواٽيءَ جا آڊيو ڪيسيٽ ئي ٻڌڻ ۾ ايندا آهن ۽ وِهانءَ گيتن ڳائڻ جو رواج رسمي رهجي ويو آهي. ايستائين

جو اڇڪلهه جي شاديءَ جي ڪاردن ۾ به هڪڙا اهڙو ڏينهن رکيل هوندو آهي جنهن تي زنانن گيتن (Ladies' Sangeet) جو پروگرام هوندو آهي. بيراڄڙ ۾ جيڪي چار پيٽون وهاڻءَ وقت ڳائڻ لاءِ تيار ٿيون انهن جا نالا هن ريت آهن: مکيه ڳائڻ واري شريمتي ڪوشليا دادلاٽي هئي ۽ باقي ٽي لهٽي ٻائي، لالي سپاٽي ۽ راٽي نرياٽي هيون. انهن ۾ راٽي نرياٽي سڀني کان گهٽ عمر جي هئي ۽ هن جو جنم پارت ۾ ئي ٿيو هو. مکيه ڳائڻي جيڪا هئي، سا هر لوڪ گيت ۾ پنهنجي طرفان ڪجهه مصرعن جو واڌارو ڪري رهي هئي ته وري ڪٽي ڪٽي هڪ يا ڇئن لفظن جو اضافو ڪري رهي هئي ۽ وچ وچ ۾ نالا به جوڙي رهي هئي. اها ئي ته حقيقت ۾ سنڌي لوڪ گيتن جي وڏي خوبي آهي. اها خاصيت سنڌي جتن، اوڏن ۽ سنڌي ريبارين جي لوڪ گيتن ۾ تمام گهڻي ملي ٿي.

هتي پيش ڪيل سڀئي لوڪ گيت ٽيپ رڪارڊ مان ئي لکت جي صورت ۾ آندا ويا آهن. مون هتي خاص طور تي هتي اهي ئي گيت چونڊيا آهن، جيڪي پارت جي ورهاڱي کان پهرين سنڌي تهذيب جي سُڄاڻپ هوندا هئا. پر اڄ جي دؤر ۾ اهي بي معنيٰ ئي لڳندا. سَسُ ۽ نُهن جي اڻ بڻت ته صدين کان هلندي اچي. پر جن اصطلاحن ان کي پيش ڪيو ويو آهي اهي منفرد آهن. هن گيت کي سوال جواب جي صورت ۾ ڳايو ويو آهي. هڪڙي مائي سَس کان پڇي ٿي ته "تنهنجي ننڍڙي ننهن توکي ڇاتي چوي؟" تڏهن سَس چوي ٿي ته " ان ته منهنجا سنڌ ئي ساڙي ڇڏيا آهن. اها چوي ٿي ته اها ٻُهاري ته ڪڏهن به نه ڏيندي،

هي پيو اٽئي تنهنجو ڪچرو.” پوءِ ٻيهر ان کان پڇيو وڃي ته ”تنهنجي ننڍڙي ننهن توکي ڇاٽي چوي؟“ نه سَس جواب ڏي ٽي، اها چوي ٽي ته تنهنجو پاڻي ته مان ڪڍهن به پري نه ايندس. تون پنهنجو مٽ ٽوڙي ڇڏ“. سَس جو جواب آهي ته”ڪاڏو ته آءٌ ڪڍهن به نه پڇائيندس، تون هاڻي پيٽ کي پٽي ٻڌي ڇڏ.“ ان کان پوءِ سَس جواب ٽي ٻڌائي ته هوءَ چوي ٽي ته تنهنجن وارن ۾ تيل وجهي ڪڍهن به ڦٽي نه ڏيندس، سڏو آهي تون گنجي ٽي وڃ.“ هوءَ چوي ٽي ته سرمو ته توکي آءٌ ڪڍهن به نه ڏيندس، بهتر آهي ته تون انڌي ٽي وڃ. ”اها چوي ٽي ته ڏندڙ ته توکي ڪڍهن به نه ڏيندس، سڏو آهي ته تون پنهنجا ڏند ڪيائي ڇڏ ۽ ٽي گهم.“ ”اها چوي ٽي ته مان پيڪن ۾ هلي ويندیس ۽ تنهنجو پُٽ پاڻهي ئي پنڌ ڪري ايندو.“ هن سنڌي گيت ۾ تمام گهڻو ورجاءُ آهي، جنهن کي مٽي نه ٽو ڏئي سگهجي.

هاڻي ڏسو هي لاثاني سنڌي گيت:

”پلا سَس! ڇاٽي چويئي ننهن ننڍڙي؟
منهنجا ته ساڙي ڇڏيا اٽائين سَنڌ، ڙي!
”پلا سَس! ڇاٽي چويئي ننهن ننڍڙي؟
”ٻهاري تنهنجي مُور نه پائيندیس
اِهو پيو اٽئي گنڊُ ڙي

منهنجا ته ساڙي ڇڏيا اٽائين
سنڌ، ڙي"!
"شال سڙي ويندا تنهنجا
سنڌ، ڙي
پلا سس! ڇا ٿي ڇويئي ننهن
ننڍڙي؟
"پاڻي تنهنجو ڪينَ
پريندیس
گهڙو گهڙي تي پچ ڙي
منهنجا ته ساڙي ڇڏيا اٽائين
سَنڌ، ڙي
پلا سَس! ڇاٿي ڇويئي ننهن
ننڍڙي؟
"روٽي ته منهنجي مُور
پچا.يندیس
پيٽ ڪي تون ٻڌ ڪٽي پٽڙي"
منهنجا ته ساڙي ڇڏيا اٽائين
سَنڌ، ڙي!
"شال سڙي ويندا تنهنجا
سنڌ، ڙي
پلا سَس! ڇاٿي ڇويئي ننهن
ننڍڙي؟
سينڌ ته تنهنجي مُور نه
ٽاهيندیس
متو ڪوڙائي ڪٽي ڇڏ ڙي
پوءِ ٽوڙهي ٽي وجي گهُم
ڙي"

منهنجا ته ساڙي چڏيا اٽائين
سَنڊ، ڙي!
شال سڙي ويندا تنهنجا
سنڊ، ڙي!
پلا سَس! چاٽي چويئي
ننهن ننڍڙي؟
”سرمو ته توکي مُور نه
پائيندیس
اکيون ڪڍائي ڪٽي گھُم
ڙي!“
منهنجا ته ساڙي چڏيا اٽائين
سَنڊ، ڙي!
شال سڙي ويندا تنهنجا
سنڊ، ڙي!
پلا سَس! چاٽي چويئي ننهن
ننڍڙي؟
”ڏندڻ ته توکي مُور نه
ڏيندیس
پوءِ ڏند ڪڍائي ڪٽي چڏ
ڙي!
پوءِ کنڊي ٽي ڪٽي گھُم،
ڙي“
منهنجا ته ساڙي چڏيا اٽائين
سَنڊ، ڙي!
شال سڙي ويندا تنهنجا
سنڊ، ڙي!

پلا سَس! ڇاڻي ڇويئي ننهن نندڙي؟

زور ته توکي مُور نه ڏيندیس
ٽنگ ڪپائي ڪٽي گهُم ڙي!
او مَندِي ٽي ڪٽي گهُم ڙي!
منهنجا ته ساڙي ڇڏيا اٽائين سنڌ، ڙي!
شال سڙي ويندا تنهنجا سنڌ، ڙي!
پلا سس! ڇا ٽي ڇويئي ننهن نندڙي؟
پيڪي جو هلي ويندیسانءِ مُور نه ايندیسانءِ
اِهو پُٽ اڇئي ٽو پنڌ، ڙي"!
منهنجا ته ساڙي ڇڏيا اٽائين سنڌ،ڙي!
شال سڙي ويندا تنهنجا سنڌ، ڙي!
پلا سس! ڇا ٽي ڇويئي ننهن نندڙي؟"

هن لوڪ گيت ۾ ٽي عورتون ملي سوال پڇندیون آهن، "پلا سس! ڇا ٽي ڇويئي ننهن نندڙي؟" شريمتي دادلاٽيءَ ٻڌايو ته وِهانءَ جي مهل سسون ۽ ننهون پنهنجي دل جا سور ڪلي عام بيان ڪندیون هيون ۽ اڪثر ائين ڇئي ڳائيندیون هيون. هُن

ڪنهن جي وِهانءَ تي اهو لوڪ گيت ٻڌو هو. هوءَ پنهنجي طرفان به ان گيت ۾ الاهي ڪجهه جوڙيندي رهي هئي. سڀني جو چوڻ ته وِهانءَ جي وقت هر ڳالهه کي مذاق طور لکيو آهي. سسون ۽ ننهون ڪڏهن به انهن ڳالهين تي رُسنديون نه آهن ۽ سڀ ڪجهه کل پوڳ ۾ ٽاري ڇڏيندیون آهن. مون کي اهو به ٻڌايو ويو ته ان طرح جا گيت گهڻو ڪري نُنهون ئي ڳائيندیون هيون. سسون ڪونه ڳائيندیون هيون. ان جو وڏو سبب اهو هو، جو ان دور ۾ ننهن تي هر طرح جي سختي ۽ بندش هئي. وِهانءَ جي وقت انهن کي پنهنجا ڏک سور اورڙ جو سڀو موقعو ملندو هو، بلڪ مون کي اهو به ٻڌايو ويو ته اها حقيقت ۾ سس لاءِ تنبيهه هوندي هئي، جنهن جو ٽورو گهڻو اثر سس تي ٽيندو هو. هڪ ٻيو گيت انتهائي سندر آهي، ان کي گهڻو ڪري سس ئي ڳائيندي آهي:

”ڏس ناڻ ننڍين
جا،
وڏيون ويهي
ڳالهائين
گهر جي لاهي
چاڑهي،
پيڪن کي
ٻڌائين
ڏس ناڻ ننڍين
جا!

اچن پائر پيڪن
مان
خوشيءِ سان
ڪارائين
ڏس ناڻ ننڍين
جا!
گھر جي لاهي
چاڙهي
پيڪن ڪي
ٻڌائين!
اچي نڻان گھوڻ
سان
ته جھيڙا پيون
مچائين
ڏس ناڻ ننڍين
جا!
گھر جي لاهي
چاڙهي
پيڪن ڪي
ٻڌائين“!

مطلب سَس چوي ٿي ته اڇڪلهه جي ڻُنهن ڪي ڪير ڏسي ته ڪيئن گھر ته جون ڳالهيون پيڪن ڪي ٻڌائين ٿيون. انهن جا پائر اچن ٿا ته خوشيءَ سان انهن ڪي ماني پچائي ڪارائين ٿيون، انهن آڏر پاءُ ڪن ٿيون.

(سنڌ ۾ پاڻ ۽ ٻيا پيڪن وارا پيٽ جي گھر ۾ پاڻي به نه پيئندا هئا). پر جڏهن نِڍان پنهنجي مڙس سان پيڪن ۾ اچي ٽي ته هي اڇڪلهه جون ٻُنهون انهن سان وڙهن ٽيون ۽ انهن کي ست سُريون ٻڌائين ٽيون. گيت جي وچ وچ ۾ ڪيترائي ڀيرا ”گھر جون ڳالهيون پيڪن کي ٻڌائين“ اچي ٿو. هڪ ٻيو سنڌي لوڪ گيت ڏسو:

”ڙي منهنجي گھر جي
مڇي
نِڍان سدوريءَ پيءَ سان
سِليو
هيڙي ٻُنهن نه ڏار
ڙي منهنجي گھر جي
مڇي
تنهن کان پوءِ ٻوڙي مار!
ڙي منهنجي گھر جي
مڇي
سهري سدوري جو ئي
سان سِليو
هيڙي ٻُنهن نه ڏار!
ڙي منهنجي گھر جي
مڇي
تنهن کان ٻوڙي مار
ڙي منهنجي گھر جي
مڇي
ماءُ سدوريءَ پٽ سان
سِليو

پٽ هيڙي سال نه ڏار!
ڙي منهنجي گهر جي
مڇي
تنهن کان ٻوڙي ماڙ
ڙي منهنجي گهر جي
مڇي
آءٌ ڇو ٻوڙيان ڏيءَ پرائي
جنهن جا پيڪا پار
ڙي منهنجي گهر جي
مڇي
جنهن کي پائر چار
ڙي منهنجي گهر جي
مڇي
اول ٻوڙيان ٻڏڙو ٻيڙي
پوءِ ٻوڙيندس پيٽ
پاڃائي
تنهن پوءِ ڪنوار
ڙي منهنجي گهر جي
مڇي"!

مٿي ڏنل گيت ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته ڪيئن سَس ننهن جي نفرت هڪٻئي لاءِ ايتري ته وڌي وڃي ٿي جو سَس پنهنجي پٽ کي چوي ٿي ته هو پنهنجي ڪنوار کي ندیءَ ۾ ٻوڙي ماري ڇڏي جيئن ته عام ڳالهه آهي، هتي به شڪايت پهرين نڻان کان ئي شروع ٿئي ٿي. پر هن گيت جي سونهن ان ۾ آهي ته مڙس پنهنجي زال جو ئي پاسو کڻي ٿو ۽ چوي ٿو ته سپني

کان پھرين پوڙهي کي، جنهن مان مراد ان جا ماءُ پيءُ آهن، پوءِ پيٽ کي ۽ پوءِ پاڃائيءَ کي ۽ آخر ۾ پنهنجي زال کي ٻوڙيندو.

هڪ ٻيو لوڪ گيت خانداني جهڳڙن تي تمام سهڻو لکيو ويو آهي. ان جي خاصيت اها آهي ته ان ۾ لوٽي کي ملکيت جي علامت طور ظاهر ڪيو ويو آهي. جنهن تي خاندان جو هر پاتي پنهنجو حق جتائي ٿو:

”لوٽو لوٽو، ٽامي جو
لوٽو
بابا چوي منهنجو ٽامي
جو لوٽو
”لوٽو لوٽو، ٽامي جو
لوٽو
امان چوي منهنجو ٽامي
جو لوٽو
”لوٽو لوٽو، ٽامي جو
لوٽو!
سپني لاتو جهيڙو ٽامي
جو لوٽو
”لوٽو لوٽو، ٽامي جو
لوٽو!
پاءُ چوي منهنجو ٽامي
جو لوٽو
”لوٽو لوٽو، ٽامي جو
لوٽو

پاپي چوي منهنجو ٽامي
جو لوٽو
”لوٽو لوٽو، ٽامي جو
لوٽو!
لوٽو لوٽو، منهنجو ٽامي
جو لوٽو
”لوٽو لوٽو، ٽامي جو
لوٽو!
ٻنهي لاتو جهيڙو، ٽامي
جو لوٽو
”لوٽو لوٽو، ٽامي جو
لوٽو“!

ان طريقي سان گيت هلندو رهندو آهي. چاچي چاچيءَ، پائيٽي پائيٽيءَ. ايتروئي نه، هن گيت ۾ ته گهر جي ملڪيت ۾ مامي مامي‌ءَ، ماسڙ ماسيءَ کي به گهليو ويو آهي. سؤٽن جو جائيداد تي جهڳڙو ته مهاڀارت جي دؤر کان هلندو اچي. هاڻي اڇلهه جي دؤر ۾ ڀاءُ ڀاءُ جو ملڪيت تي جهيڙو ته بلڪل عام ڳالهه ٽي وئي آهي. هن لوڪ گيت ۾ ٽامي جي لوٽي کي جنهن نموني مال ملڪيت جي علامت ٺاهيو ويو آهي، ان لاءِ هن گيت جي ٺاهڻ واري جي تخيل جي واکاڻ ڪرڻي پوندي.

هڪ ٻيو ڪافي خوبصورت گيت مون کي هن ڪيمپ ۾ ٻڌايو ويو، جنهن جو تعلق وڻجارن سان ته نٿو جُڙي پر لَهڻي بچاڻيءَ مون کي ٻڌايو ته هي گيت به شادين ۾ تمام گهڻو ڳايو ويندو آهي. ۽ خاص طور ڪنوار

کي ان جي ذريعي تاکيد ڪئي ويندي آهي ته هوءَ ساهُرن ۾ وڃي وڏيون خواهشون نه ڪري ۽ نه ئي ڪي هوائي قلعا تعمير ڪري. ايترو ئي نه لهڻي بچاڻيءَ اهو به چيو ته ان گيت ٻڌڻ کان پوءِ ڪنوار جون سرتيون ان کي چونديون هيون ته هاڻي هوءَ ساهُرن متعلق حسين خواب ڏسڻ ڇڏي ڏئي.

ٻڌو هي گيت:

”شابي گيهه جو گهڙو!
مون کي مزوري ته ملندي
آنا ٻه چار
شابي گيهه جو گهڙو!
مون کي مزوري ته ملندي
آنا ٻه چار
تنهن مان آنن ۽ چوزن جي
ٽيندي قطار
شابي، گيهه جو گهڙو!
مون کي مزوري ته ملندي
آنا ٻه چار
جنهن مان گانءِ ته وٽندس
سهڻي ستار
جنهن مان گابين جي ته
ٽيندي قطار
شابي گيهه جو گهڙو
مون کي مزوري ته ملندي
آنا ٻه چار
شابي گيهه جو گهڙو“

انهن کي اهو گيت صرف ايترو ئي ياد هو. تڏهن به انهن چيو ته هيءُ گيت پورو ڳايو ويندو هو. مون کي اها آکاٽي ننڍپڻ ۾ ٻڌل لڳي ٿي. جنهن ۾ هڪڙو ماڻهو ٻن چئن آنن جي مزوري ملڻ کان پهرين ئي تصور ۾ ڪکڙ وٽندو آهي، جنهن مان آنا ملندا اٿس، جن کي وڪڻي هو هڪ ڏڳي وٽندو آهي، پوءِ ڏڳي جي کير مان گيهه ٺاهي وڪڻندو آهي ۽ خيالن ئي خيالن ۾ دولتمند ٿي ويندو آهي، هو شادي به ڪندو آهي ۽ ان کي ٻار به ٿيندا آهن. ايتري ۾ ان جي پير کي ٺُڏو لڳندو آهي ته هو ڪِري پوندو آهي ۽ تصور جو سلسلو ٽٽي پوندو آهي.

هڪ ٻيو لوڪ گيت جيڪو مون کي تمام ستو لڳندو آهي، منهنجي خيال ۾ ان جو وِهانءَ سان ته ڪو به تعلق نه آهي، پر سپني ڳائيٽين چيو ته اُن گيت کي به وهانءِ وقت ڳايو ويندو آهي، ان ڪري ان کي به هتي پيش ڪيو پيو وڃي:

”سيرم سيرو، ڪوسو سيرو
واهه جو سيرو، سيرم سيرو
ڪاجُن پيل، ڪنڊ پيل
بادامیون پيل، ڦوٽن پيل
سچي گيهه جو، واهه جو
سيرو
سيرم سيرو، ڪوسو سيرو!
پائر ڪائين، پاپيون ڪائين
سچي گيهه جو، واهه جو
سيرو

سيرم سيرو، ڪوسو سيرو!
نائي ڪائي نياڻيون ڪائين
سڃي گيهه جو، واهه جو
سيرو
سيرم سيرو، ڪوسو سيرو"!

هن گيت ۾ گيهه مان هڪ خاص نموني جي ٺهيل سيري جوڊ ڪر آهي، جيڪو ڪاجوُ، بادام وغيره وجهي ٺاهيو ويندو آهي. هن گيت ۾ ٻڌايو پيو وڃي ته هن سڃي گيهه مان ٺهيل سيري کي ساهُرا، پائر پاڃايون ۽ نائي، نياڻيون کائيندیون. ان کان پوءِ به ڪيترن ئي سڳن مائٽن جا نالا ونڊي، هن گيت کي اڳيان وڌايو ويندو آهي. اڳيان جون ڪجهه سٽون نهايت معنيٰ خيز آهن.

"ڊالڊا گيهه جو واهه جو
سيرو
ڪير کائي ڪوسو سيرو
پاڙي وارا، پاڙي واريون
سيرم سيرو ڪوسو سيرو
ڊالڊا گيهه جو واهه جو
سيرو!
سيرم سيرو ڪوسو سيرو
ڪير کائي؟ ڪوسو سيرو
ناري کائي ڊالڊا گيهه جو
واهه جو سيرو واهه جو
سيرو

سيرم سيرو ڪوسو سيرو!
واهه جو سيرو سيرم
سيرو”
(ناري: هڪڙي پائيءَ جو
نالو)

ناري لڇواٽي، دراصل ان وقت اسان سان گڏ ويٺو هو ۽ ان کري ڳائڻ وارا بار بار ان جو نالو وٺي رهيا هئا. ان گيت جو ڪجهه ٻيون مصرعون هن ريت آهن:

”هٽ چٽيو، آگريون چٽيو
پليٽ چٽيو، ٽالهيون چٽيو
سيرم سيرو، ڪوسو
سيرو
سيرم سيرو، ڪوسو
سيرو“!

ڳائڻ وارين هن گيت کي اڄا به وڌيڪ وڌايو هو انهن ٻيا به گهڻا ئي لوڪ گيت ڳاتا. هتي ٿورائي مثال ڏنا ويا آهن. لوڪ گيتن ۾ سماج جي بچڙن دستورن، سس ننهن جي اڻ بڻت سان گڏ انهن جي ڏکايل دلين جو حال به کليءَ دل سان بيان ڪيو ويو آهي. تنهن کان سواءِ ان ڳالهه جو ٿبو ت ملي ٿو ته، وڃانءَ مهل مذاق، ٺٽولي ڪرڻ ۽ ڇُٽڪلن چڏڻ جو رواج به عام آهي. ان کان سواءِ ٻن لوڪ گيتن ذريعي اشارن ۾ سماج جي بدسلوڪيءَ تي به گهري چوٽ ڪئي وئي آهي. ”ٽامي جو لوٽو“ ۽ ”ڙي منهنجي گهر جي مچي“ انهن اشارن جا زبردست مثال آهن.

منهنجي خيال ۾ ته ڪنهن سنڌي اڪيڈميءَ کي هزارن جي تعداد ۾ ٽڙيل پکڙيل لوڪ گيتن کي سوين سنڌي ڪئمپن مان ڪنو ڪرڻ جي ڪا رٽا رٽڻ گهرجي. مٿين لوڪ گيتن ۾ ڪجهه ئي ڪلاڪن جي محنت شامل آهي.

ٿورا:

بيرا ڳڙهه جي شري ناري لچواٽيءَ مٿي ڏنل سپئي لوڪ گيت ڳائڻ وارين سنڌي پينرن تائين مون کي پهچايو ۽ شري ڪي . ٽِي دادلاٽيءَ انهن کي رڪارڊ ڪرڻ ۾ منهنجي مدد ڪئي. انهن ٻنهي سڄڻن جو دل سان شڪريو ادا ڪريان ٿو ۽ چئني سنڌي پيٽن لَهٽي بچاٽيءَ، ڪوشليا دادلاٽيءَ، ليلا سپاٽيءَ ۽ راٽي نرياٽيءَ جو به دل جي گهراين سان شڪريو ادا ڪريان ٿو.

## هوجمالو: هڪ ناچ گيت

هوجمالو هڪ تمام پيارو ناچ گيت آهي، جيڪو سنڌ ۾ خوشيءِ جي هر موقعي تي ڳايو ويندو آهي. ان جي خوبي اها آهي ته ان کي شهرن، ديهن، ۽ ڳوٺن ۾ ڳايو ويندو آهي. پر ان جي ان کان به وڌي خاص ڳالهه اها آهي ته ان کي هر مذهب ۽ جاتيءَ جا ماڻهو ڳائيندي نچندا آهن. سنڌي-هندو اُن کي جهولي لال جي پوڄا جي موقعي تي، خاص ڪري جڏهن نئين سال جي موقعي تي جهولي لال جي پوڄا ٿيندي آهي، تڏهن خوب ڏوم ڌام سان ڳائيندا ۽ نچندا آهن. اڇو ته سڀ کان پهرين هن ناچ گيت جو مزو وٺون:

”هوجمالو،
هوجمالو!

جيڪو ڪٽي آيو خير سان
هو جمالو، هوجمالو!

او جيڪو لڙي آيو لاڙ
مان
هـوجـمالـو،
هـوجـمالـو!

جنهن کي سوني منڊي
چيچ ۾
هوجمالو،
هوجمالو!

جنهن کي سائو لڪ ٽ
هٽ ۾
هوجمالو،
هوجمالو!

جنهن جا وار گهنڊيدار
ٽئي
هوجمالو،
هوجمالو!

جنهن جون اکيون رب
رکيون ٽئي
هوجمالو،
هوجمالو!

جنهن جا ڏند دلبند
ٽئي
هوجمالو،
هوجمالو"!

اصل ۾ هن لوڪ گيت جي خوبصورتي ان ۾ ئي آهي ته هر موقعي جي مناسبت سان ان ۾ مصرعون جوڙيون ويندیون آهن. ۽ اهو سدا بهار گيت هر موقعي جي زينت ٿهي ويندو آهي، جيئن هيٺيون ستون ڏسو:

"جنهن جا پير پنج سير
ٽئي
هوجمالو،
هوجمالو"!

جنهن جو پيٽ
لمليٽ ٽئي
هوجمالو،
هوجمالو“!

يعني هر خوشيءِ جي موقعي تي کل پوڳ ڪرڻ به خوشيءِ جي اظهار جو هڪ لازمي حصو هوندو آهي.

جناب الهداد ٻوهيي پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جي سماجي ڪارج“ ۾ ڪجهه وڌيڪ مصرعون به جوڙيون آهن:

”جيڪو مور شهه
زور لا“
يا
منهنجو جمالو جتن
سان“؟

ٽي سگهي ٿو ان کان سواءِ ٻيون ڪي مصرعون به ڪنهن ڪتاب ۾ هجن يا وري ڪٽي سنڌ يا پارت ۾ ڳايون ويندیون هجن، جيڪي مون کي ٻڌڻ ۾ نه آيون آهن.

اچو ته سڀ کان پهرين هوجمالو جي اشتقاق کي ڏسون:

جناب الهداد ٻوهيي پنهنجي ڪتاب ۾ ”هوجمالو“ جي اشتقاق جي باري ۾ لکيو آهي: ”هوجمالو-محنت ڪرڻ وارن جو هڪ گيت آهي

هوجمالو گيت جي پهرين ٻولن ”هوجمالو“ جو اشتقاق ٿيندو: ”هيج-ما-لو“ جنهن ۾ ”هيج لفظ جي معنيٰ خوشي ٿيندي ۽ انهيءَ ريت ”هيج مان“ جو مطلب ٿيندو واهه واهه خوشيءِ آهي ۽ اسان الاهي خوش آهيون. جڏهن ته ”لو“ ڏنڪ جو آواز آهي. جنهن مان هن لوڪ گيت يا لوڪ ناچ جي راڳ جي ادائگيءَ جو اشارو ملي ٿو.“ (ص106).

هاڻي جيڪڏهن مٿي ٿيل ”هوجمالو“ جي اشتقاق جي بنياد تي هڪڙي ست ”هوجمالو جتن سان“ جو جائزو وٺنداسين ته پوءِ ”هوجمالو“ جي ٿيل اشتقاق کي سمجهڻ ۾ ڏکيائي ٿيندي، ان ڪري صحيح طور هوجمالو جي اشتقاق کي ”هو+او“ سان ئي سمجهي سگهجي ٿو، نه ڪي ”هي+ جمال+او“ يا ”هيج +م+لو“ سان. ”هيج“ مطلب ”خوشي“ سان هن گيت جو هرو پرو ڪو به تعلق نه آهي. ”هوجمالو“ جي اشتقاق کي هيٺينءَ ريت سمجهي سگهجي ٿو:

”هو+جمال+او= هوجمالو“

هاڻي اچو ته ٿنهي لفظن جي تفريق ڪريون. سپ کان پهريون لفظ آهي ”هو.“ ڊاڪٽر بلوچ ”جامع سنڌي لُغات“ ۾ ”هو“ جو مطلب ڏنو آهي ”اهو، ها، آها“. سنڌ ۾ صوفي سماج ۽ صوفي سنگيت ۾ ”هُو هُو“ چئي ناچ ڪرڻ جو رواج هو. ليڪن هوجمالو گيت جي ”هو“ جو سڏو مطلب ٿيندو ”ها! ها! ها!ها!“ يعني ”آها! آها!“ هيءَ اها معنيٰ آهي، جيڪا ڊاڪٽر بلوچ ڏني آهي.

هاڻي اچو ته ٻئي حصي ”جمال“ کي ڏسون، جنهن جو مطلب ڊاڪٽر بلوچ ٻڌايو، آهي ”جمال= جَمَل (عربي لفظ جمل جو مطلب آهي خوبصورت هجڻ). يعني جمالو جي معنيٰ حُسن، وقار، خوبصورتي، روپ، ديدار. آخري حصي ”او“ جو مطلب جيڪو ڊاڪٽر بلوچ ڏنو آهي، اهو آهي، ”او: اڙي ۽ اي“ يعني سڏ ڪرڻ لاءِ استعمال ٿيندڙ اصطلاح يا آواز.

هاڻي مٿي ڏنل ٽنهي لفظن جي مطلب کي ڏسندي، منهنجو جمالو جتن سان“ ستٽ جو مطلب ٿيندو ”آها! منهنجو سهڻو ته آهي جتن سان گڏ“. بلوچ صاحب هڪڙو مطلب ديدار به ڏنو آهي. جنهن جي آڌار تي هيٺين مصرع جو مطلب ڏسو.

”هـوجمالـو،
هـوجمالـو“
جيڪو ڪٽي آيو خير
سان
”هـوجمالـو،
هـوجمالـو“

مٿينءَ مصرع جو مطلب ٿيو:

”آها! ديدار ٿيو!،

”جيڪو جيت حاصل ڪري خير سان موٽيو“

ٻيءَ ستٽ جو مطلب ”جيڪو پرڏيهه مان ڪمائي خير ۽ عافيت سان واپس آيو، ٿي سگهي ٿو. يعني سنڌي تهذيب ۾ وڃڻءَ کان پوءِ گهوٽ جڏهن گهر واپس ايندو آهي ته ائين مڃيو ويندو آهي ته ڇڻ

هو جنگ ۾ کٽي آيو آهي. سندس ڪنوار کي گهر آڻڻ هڪ طرح سان ان جو فاتح ٿيڻ سمجهيو ويندو آهي. ان کان پوءِ لوڪ گيت ۾ اڃيان چيو ويو آهي ته:

”جنهن کي سوني منڊي
چيچ ۾“

مطلب جنهن کي ننڊي آڳر ۾ سوني منڊي پاتل آهي. يعني هوجمالو گيت ڳائي، ان ۾ اهو ٻڌايو ٿو وڃي ته ”پنهنجي ان پياري جي ديدار لاءِ، جيڪو خيريت سان فاتح ٿي موٽيو آهي ۽ جنهن جي چيچ ۾ سون جي منڊي پاتل آهي“. هڪڙي ٻي ستٽ آهي:

”او جيڪو لڙي آيو لاڙ
مان“

ان جو مطلب سمجهڻ لاءِ وري هن گيت جي گهرائيءَ ۾ وڃڻو پوندو. هن ستٽ جي باري ۾ جناب ٻوهيو صاحب لکي ٿو ته ”لڙي اچڻ“ جو مطلب آهي ”رستو بدلائي ٻئي پاسي کان ڦري اچڻ“. ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي سنڌي-سنڌي ڊڪشنريءَ ۾ لکيو آهي. ”لڙڻ= مُڙن، پاسو ڪرڻ، لهڻ، سنئين رستي تان مُڙڻ، ڦرڻ کائڻ“.

منهنجي خيال ۾ ”لڙي آيو“ هن لوڪ گيت ۾ هڪ محاوري طور استعمال ٿيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي، ”مڙي اچڻ، يا ٿي اچڻ“ مطلب ”لاڙ جي طرف کان ٿي اچڻ“ يا ”لاڙ جي طرفان مڙي يا چڪر لڳائي اچڻ“ جنهن کي انگريزيءَ ۾ Via چيو ويندو آهي. اها ته تاريخي سچائي آهي ته اسان جا پرڏيهه ويندڙ

واپاري جڏهن سمنڊ جي رستي چين، يورپ وغيره ويندا هئا ته ڪراچي بندرگاهه يا ٻيو ڪو بندرگاهه سنڌ ۾ نه هوندو هو، ۽ ڪين پرڏيهه وڃڻ لاءِ ڪچ جي بندر گاهه لکپت يا جَکائو وغيره مان ٽي اڇٽو وڃٽو پوندو هو ۽ ان جو رستو ڪچ جي ڪوري ڪريڪ علائقي کان ٽيندو سنڌ جي لاڙ علائقي مان ئي ويندو هو. ان کان سواءِ ٻيو ڪو رستو نه هوندو هو. 1985ع ۾ آءٌ جڏهن شاگردن کي لکپت وٺي ويو هئس ته تڏهن به اتي هڪڙو سنڌي گُردارو هو، جتي خوبصورت ڪمرا وغيره ٺهيل هئا. هڪڙو وڏو رڌڻو به ٺهيل هو. اتي جي پاڻي ءَ ٻڌايو ته ڪراچي بندرگاهه ٺهڻ کان پهرين سيٺي واپار ڪرڻ وارا سنڌي واپاري پرڏيهه ۾ لکپت کان ٽيندا ويندا هئا. ان ڪري گيت ۾ چيل ٻول پراڻي دؤر جي ڳالهين کي به ثابت ڪن ٿا. ”لڙي آيو لاڙ مان“ سٽ جي وڏي تاريخي اهميت آهي، ان ڪري هن لوڪ گيت جي هيٺين سٽن کي ٻيهر جاچڻ ضروري آهي.

”هـوجـمالو،
هـوجـمالـو!
جيڪو ڪٽي آيو خير
سان
”هـوجـمالو،
هـوجـمالـو!
او جيڪو لڙي آيو لاڙ
مان

”هـوجـمالو،
هـوجـمالـو!
او جنهن جو جمالو
جتن سان
”هـوجـمالو،
هـوجـمالـو!

هڪ پيرو ”لڙي آيو لاڙ مان “ سڌ مروج ٿي وئي ته پوءِ ان جو رواج پئجي ويو، پوءِ چاهي ڪو لاڙ مان ٿي اچي يا نه اچي، ان سڌ کي گيت ۾ ڳايو ضرور ويندو هو. ان ڪري هڪ صديءَ کان به وڌيڪ عرصو گذري وڃڻ کان پوءِ به ان جو استعمال جيئن جو تيئن هلندو اچي. ان ۾ ٻي مصرع ”او جنهن جو جمالو جتن سان“ ان ڳالهه جو ثبوت آهي ته سنڌي وڻجارا پرڏيهه مان واپسيءَ تي ٻيڙيءَ مان لهي اُڻ تي ويهي ايندا هئا. هيءَ تاريخي حقيقت تي ٻڌل سچائي آهي، ته انگريزن جي اچڻ کان پوءِ به سنڌ جي اندر اُٺن ذريعي سفر ڪرڻ ۽ مال ڪٽي وڃڻ جو ڪم ڪيو ويندو هو. جنهن ڪري جتن جي اچڻ وڃڻ جي وسيلن ۾ اُٺن جو وڏو ڪردار هو. هاڻ ته رستا ٺهي ويا آهن. ٽريڪ اچي ويا آهن. پر سنڌ ۾ جڏهن گاڏي ۽ ٽريڪ وغيره هليا تڏهن به سفر ڪرڻ ۽ مال کي اُٺن تي ڪٽي وڃڻ ۽ ڪٽي اچڻ جي ريت قائم رهي. ان سڌ جي معنيٰ ته واضح طور ڇڻي آهي ته ان جي زينت ته جتن سان آهي مطلب ”سنڌي وڻجارو اڻ تي ويهي جتن سان گڏ اچي رهيو آهي ۽ ان وقت سندس سونهن ڏسڻ وٺان آهي“. هتي ”جنهن جو“ وڻجاري ڏانهن اشارو ڪري ٿو. جڏهن گهوٽ وِهاڻءَ کان پوءِ ڪنوار کي وٺي اُڻ تي ويهي گهر

واپس ايندو هو ته تڏهن اُٽ کي هلائي وٺي اچڻ وارو جت ئي هوندو هو. ان ڪري ”جنهن جو جمالو جتن سان“ ستٽ ان لاءِ ڪافي معقول آهي. (اُٽ تي عورت کي وهارڻ لاءِ ٺاهيل جڳهه ڪجائو، ان نموني ٺهيل هوندو هو، جو ان ۾ عورتون چڳيءَ طرح ويهي سگهنديون هيون).

هوجمالو لوڪ گيت کي جت جي نشاني مڃيو ويندو آهي، ان باري ۾ الهداد ٻوهيو چوي ٿو ته، وڃانءَ کي به جيت تصور ڪيو ويندو آهي“.

وڃانءَ جي وقت کل پوگ جو اهم درجو هوندو آهي. ان ڪري هيٺيون مصرعون ان بابت بيان ڪن ٿيون:

”جنهن جو پير پنج سير
ٿئي“

ع

”جنهن جو پيٽ لمليٽ
ٿئي“!

مٿي ڏنل ستٽن مان واضح آهي ته وڃانءَ مهل ماحول خوشيءِ جو هوندو آهي جنهن ۾ کل مذاق به خاص طور ڪئي ويندي آهي. مٿين مصرعن ۾ ”خير سان“ لفظ به تمام با معنيٰ آهن. ڇا جي ڪري جو پراڻي زماني ۾ سفر ڪرڻ دوران ماڻهن کي تمام گهٽيون مشڪلاتون پيش ايندیون هيون. مسافرن کي ڪڏهن ننڍين ننڍين ٻيڙين ۾ به وڃڻو پوندو هو. انهن کي موجوده دؤر جون سهولتون ميسر نه هيون ۽ علم جي به ايتري روشني نه هوندي هئي. آمدرفت جا

ذريعا ۽ ايس ٽي. ڊي وغيره به نه هئا. خبرون ٻڌڻ لاءِ به ڪو وسيلو نه هوندو هو. جنهن ڪري هڪ پيرو گهر مان نڪرڻ کان پوءِ ڪير زنده واپس ايندو هو ته ان کي خوش نصيبيءَ جي ڳالهه سمجهي ويندي هئي. ان ڪري ”خير سان“ جي معنيٰ عافيت سان واپس اچڻ آهي. ان دؤر جي حالتن کي سمجهڻ کان پوءِ هن لوڪ گيت کي سمجهڻ آسان ٽي ٽو وجي.

هاڻي اڳيان وڌو:

”جنهن کي سوني منڊي چيڇ ۾“ ۽ ”جنهن کي سائو لکڻ هٽ ۾“. هتي سوني منڊي دولت جي نشانيءَ طور استعمال ٽي آهي، ڇا جي ڪري جو جڏهن وڻجارا پرديس مان ڪم ڪري واپس ايندا هئا ته اهي تمام گهڻي دولت ڪمائي ايندا هئا ۽ سنڌ کي اڇي مالا مال ڪندا هئا. جڏهن ته ”سائو لکڻ“ نشاني آهي ”فصلن جي آبادي‌ءَ“ جي دراصل وڻجارا پر ڏيهه مان ڪمائي ايندا هئا ۽ پوءِ خاص طور پنهنجي زمينن ۾ سڌارا آڻڻ لاءِ تمام گهڻو خرچ ڪندا هئا. ان سان به سنڌ جي فصلن ۾ ئي اضافو ٿيندو هو. هتي پارٽ ۾ اسان ڏسون ٿا ته بمبئيءَ، پوني، انڊور وغيره شهرن ۾ سنڌي وڻجارن ڪافي ڪاليج ۽ اسپتالون تعمير ڪرايون آهن.

مٿي هڪڙي ٻي ڳالهه به ڏيان طلب آهي. هن سنڌي لوڪ گيت ۾ ’چيڇ ۾ منڊي پائڻ‘ جي ڳالهه ڪئي وئي آهي. مون ڪڇ جي ٻني علائقي ۾ خاص ڪري جتن ۽ ٻين جاتين کي ان ئي آڳر ۾ منڊي پائڻ جو رواج ڏٺو آهي. ٽي سگهي ٽو پراڻي دور ۾ منڊي ان ئي آڳر ۾ پائڻ جو رواج هجي.

انهن مصرعن کان پوءِ ٻي مصرع آهي:

”جنهن جا وار گهنڊيدار
ٿئي“

ءِ

”جنهن جون اکيون رب
رکيون ٿئي“

مٿي ڏنل پهرين مصرع ۾ مرد جا وار گهنڊيدار ٻڌايا ويا آهن. ممڪن آهي ان وقت گهنڊيدار وارن کي سونهه سمجهيو ويندو هجي. ٻي ست ۾ ان جون اکيون خدا کي وٺندڙ مڃيون ويون آهن. اها ست مذاق ۾ چيل لڳي ٿي. ٽين ست ۾ ڏندن کي دل کي قيد ڪرڻ وارو چيو ويو آهي. مطلب دل کي ڇڪڻ وارو چيو ويو آهي. ان گيت جي باري ۾ اهو چوڻ مبالغو نه ٿيندو ته هر خوشيءِ جي موقعي تي ڳائجندڙ هي لوڪ گيت بينظير آهي. ان کي جيڪڏهن پاپ موسيقيءَ تي ڳائجي يا ان کي پنجابيءَ جي ڳائڻي ڳُروداس جهڙو ڪو انوکو موسيقار، ڳائڻو ۽ نچڻ وارو ملي وجي ته هي گيت ان کان به وڌيڪ پُراثر ٿي ويندو ۽ ممڪن آهي ته دنيا ۾ ٻين سڀني گيتن کان اڳيان نڪري وجي. ان ۾ مون کي ڪو شڪ ناهي ته هي گيت ٻوليءَ جون حدون ٽوڙي دنيا جي هر جوان جي دل جي ڌڙڪن ٿي سگهي ٿو. پنجابيءَ جو ”هي جمالو“ گيت مون ڪيترن ڳائڻن کان ٻڌو آهي. ليڪن اهو سنڌي ”هوجمالي“ جيڏو طاقتور نه آهي. بس هن سدا بهار لوڪ گيت کي جيڪڏهن ضروري آهي ته فقط هڪڙي گُرو داس جي.

—

## سنڌي لوڪ گيتن ۾ مٽيءَ جي خوشبوءِ

لوڪ گيت هميشه مٽيءَ جي بُڻ بنياد مان پيدا ٿيندا آهن. جيئن وڻ ٻوٽا بنا مٽيءَ جي پيدا نٿا ٿي سگهن ۽ نه ئي انهن جي نشونما ٿي سگهي ٿي، ائين ئي لوڪ گيت به مٽيءَ ۾ ئي پيدا ٿيندا آهن ۽ مٽيءَ ۾ وڌندا ويجهندا آهن. ان ڪري ئي لوڪ گيتن ۾ مٽيءَ جي خوشبوءِ لازمي طور هوندي آهي. هتي هڪ ننڍو مثال ڏيڻ اجايو نه ٿيندو. ريپاري پينرن جڏهن هڪڙو پيارو لوڪ گيت ڳايو ”الله منهنجي ٻڪري ڪير ڏُهي ويو“، تڏهن ان حقيقت کي سمجهڻ ۾ دير ئي نه لڳي ته ريپاري ٻڪريون چارينڊ آهن، چو جو، اهڙا جذبات دل مان تڏهن ئي ڦُٽي نڪرندا آهن، جڏهن ڪو سچو واقعو پيش ايندو آهي. ريپاري رڍون ۽ ٻڪريون چارڻ لاءِ مشهور آهن. ڪڇ ۾ پڻ علائقي جهڙا چراگاهه موجود آهن، جتي چوپايا پلجندا آهن. اتي بيشڪ ڪنهن ريپارڻ جي ٻڪريءَ کي ڏُهي وڃڻ جو واقعو جنم وٺي سگهي ٿو. ان ڪري ريپاري پيڙ اهو گيت ڳايو.

ڪجهه مهينا پهرين مون کي سنڌ جي لوڪ گيتن کي ٻڌڻ جو سٺو اتفاق ٿيو. ٻڌڻ کان پوءِ مون کي ائين لڳو جڻ انهن لوڪ گيتن ۾ سنڌ جي مٽيءَ جي خوشبوءِ پريل آهي. ڪجهه عرصو اڳ سنڌ مان دادي ليلاوتي هر چنداڻي آئي هئي، جيڪا سنڌ سرڪار جي تعليمي اداري سان لاڳاپيل رهي آهي ۽ عورتن کي علم ۽ سکيا ڏيڻ ۾ مصروف رهي آهي. هوءَ ان محڪمي جي وڏي آفيسر رهي آهي. ان خود چيو ته سندس عهدو اهڙو رهيو آهي، جو ڪيس سنڌ جي

نندن نندن ڳوٺن ۾ وڃڻو پوندو هو. ان ڪري هوءَ ڳوٺ جي زندگي ۽ لوڪ ادب کان پوريءَ طرح واقف آهي. هوءَ پاڻ به سٿو ڳائي سگهي ٿي. سندس هڪ نندڙو پروگرام پوني ۾ رکيو ويو هو، جتي مون کي سندس گيت رڪارڊ ڪرڻ جو تمام سٿو موقعو مليو. هي باب انهن رڪارڊ ڪيل گيتن مان چونڊيل ڪجهه لوڪ گيتن تي مشتمل آهي. سنڌ جي خوشبوءِ سان ڀرپور هيٺ لکيل گيت مون کي ڪافي اثرائتو لڳو:

”ڏڳو پير پيران
واهه واهه ڏڳو
پير پيران!
بلي ڏڳو پير
پيران!
ڏڳي جو مُلهه
هزار
ڏڳو پير پيران!
واهه واهه ڏڳو
پير پيران
شابي ڏڳو پير
پيران!
هيٺان ڪتيءَ جي
پوڪ
مٿان ساوڻ جا
ڏينهن
ڏڳو هر نه هلي

ڊڳي جو مُلهه هزار
ڊڳو پير پيران!
واهه واهه ڊڳو پير پيران
شابي ڊڳو پير پيران!
ماريو اهڙو مجيري
جيڪو سور ڏئي ويو.

ڊڳو هر نه هلي چو؟
ڊڳو هر نه هلي
ڊڳو پير پيران!
هلي هلي جيئن راڄ راڻو هلي
ڊڳي جو مُلهه هزار
ڊڳو پير پيران
شابي ڊڳو پير پيران
واهه واهه ڊڳو پير پيران!
بلي ڊڳو پير پيران"!

هن سڃي گيت ۾ ڏڳي جي تعريف ڪئي ويئي آهي. ۽ ان ڏڳي جي قيمت هزارين روپيا ٻڌائي ويئي آهي. ان لوڪ گيت ۾ سنڌ جي مٿيءَ جن جهلڪ ته آهي ئي، پر ان سان گڏو گڏ سنڌ جي فصلن جي اهم هجڻ جو ثبوت به ملي ٿو. دادي ليلان هن گيت ڳائڻ کان پهرين ان جو وڏو تعارف ڏنو. سنڌ جي جيون جو سڃو دارو مدار فصلن تي آهي ۽ ان جي روزي روٽيءَ جو فقط هڪڙوئي وسيلو پوکي راهي آهي. فصلن جي پوکيءَ جو دارومدار ڏڳي تي آهي. دادي‌ءَ مون کي ٻڌايو ته جڏهن عورتن جي وچ ۾ اهو گيت ڳايو ويندو آهي، تڏهن ڪيتريون عورتون ڳائيندي ڳائيندي تاڙيون به وڄائينديون آهن ۽ خوبصورت ناچ به ڪنديون آهن. ان ڏينهن پوني ۾ به جڏهن دادي‌ءَ اهو گيت هارمونيم تي ڳايو ته ٻه ٽي اديبائون پنهنجي پاڻ کي روڪي نه سگهيون ۽ اٿي تاڙين وڄائڻ سان گڏ ناچ ڪرڻ لڳيون. هن گيت ۾ ساز، آواز ۽ ليءَ جو بي بها حسين سنگم آهي. هن کي ڪو ماهر موسيقار پاپ ميوزڪ تي ڳائي ته اسان جي نئين نسل کي هي گيت تمام ڪشش ڪري سگهي ٿو.تيز موسيقيءَ جا سڀئي گُڻ هن گيت ۾ موجود آهن.

دادي‌ءَ هڪ ٻيو گيت ”مور ٿو ٽلي“ به ڳايو. هن گيت ۾ به پاپ موسيقيءَ جا سڀئي گُڻ موجود آهن.ڪڇ جي ٻني علاقي ۾ هي گيت تمام گهٽو ڳايو ويندو آهي. آڪاشواڻي ريڊيو پُڇ تان ڪڇي پروگرام ۾ محمد الياس مُتوي جو ڳايل هي گيت اڪثر ٻڌڻ ۾ ايندو آهي. اصل ۾ سنڌ ۾ مور ڪافي تعداد ۾ آهن ۽ ان لحاظ

کان هن گيت جون جڙون به ٽر ۽ ڪڇ جي مٽيءَ سان ئي جُڙيل آهن:

”مـور ٽـو ٽـلـي
راڻا
مـو ٽـو ٽـلـي!
سو ته مامن جي
ڪُلهي
سوته چاچن جي
ڪُلهي
او راڻا راڻا مور ٽو
ٽلي راڻا!
گُجر جو مور ٽو
ٽلي
مور ٽو ٽلي راڻا
مور ٽو ٽلي راڻا!
دهُـري گـهـڙايـم
لک ڏيئي منهنجا
راڻا
او راڻا تو مان راڄ
ٽيندا
او راڻا تو مان لک
ٽيندا

سو ته مامن جي
ڪُلهي
سو ته چاچن جي
ڪُلهي
او راڻا راڻا مور ڦلي
ٽو ٽلي!
مور ٽو ٽلي
چوُڙيون گهڙايم
هزار ڏيئي او راڻا
او راڻا منهنجا
او راڻا تو مان راڄ
ٽيندا
او راڻا تو مان لک
ٽيندا
سو ته مامن جي
ڪُلهي
سو ته چاچن جي
ڪُلهي
مور ٽو ٽلي راڻا
گُجر جو مور ٽو
ٽلي
مور ٽو ٽلي راڻا
مور ٽو ٽلي"!

"مور ٽو ٽلي"-هيءَ ستٽ خوشيءِ جي علامت آهي، چا جي ڪري مور هميشه برسات جي رُت ۾ خوش ٽيڻ تي نچندو آهي ۽ مومل جي دل (جنهن

هتي ”گُجر“ چيو ويندو آهي، چو ته اها گُجر جاتي جي هئي. مومل ۽ راڻو سنڌي لوڪ ادب ۾ خاص مقام رکن ٿا) به مور وانگر خوش ٿي ويندي آهي.

هڪ ٻيو گيت به سنڌ ۾ خوشيءِ مهل ڳايو ويندو آهي، اهو آهي:

”لونگ ڦوٽا ٽالهيءَ ۾ آءٌ کنيون
پئي اچان
پنهنجي لاڏل لاءِ آءٌ نچندي اچان
پنهنجي لاڏل لاءِ آءٌ نچندي اچان!
لونگ ڦوٽا ٽالهيءَ ۾ آءٌ کنيون
پئي اچان!
ڳاڙهو جوڙو ٽالهيءَ ۾ آءٌ کنيون
پئي اچان!
ڳاڙهو جوڙو ٽالهيءَ ۾ آءٌ کنيون
پئي اچان!
پنهنجي سوڍل لاءِ آءٌ نچندي
اچان!
پنهنجي راڻل لاءِ آءٌ نچندي اچان!
مصري ميوا ٽالهيءَ ۾ آءٌ کنيون
پئي اچان!
پنهنجي لاڏل لاءِ آءٌ نچندي اچان!
پنهنجي لاڏل لاءِ آءٌ نچندي اچان!
پنهنجي سوڍل لاءِ آءٌ نچندي
اچان!
پنهنجي سوڍل لاءِ آءٌ نچندي
اچان“!

هن لوڪ گيت ۾ لونگ، مصري ۽ سُڪي ميوي ذريعي سنڌ جي خوشحاليءَ جي باري ۾ ٻڌايو ويو آهي. لونگ ۽ ڦوٽا سنڌ ۾ پيدا نه ٿيندا هئا، پر هر خوشيءِ جي موقعي تي انهن جو بي انتها استعمال ٿيندو هو. هي گيت ٻار جي اُپنَيَن سنسڪار جي موقعي تي ڳايو ويندو آهي. ان سنسڪار تي ٻار کي جيڪو ڪپڑو پارايو ويندو آهي، ان کي بوچٽي” چوندا آهن، ان جي سامهين ڪناريءَ تي ڦوٽا لڳايا ويندا آهن. وِهانءَ وقت گهوٽ جي ”بوچٽي” تي به ڦوٽن جو تمام گهٽو استعمال ڪيو ويندو آهي. هن گيت ذريعي هڪ ٻي ڳالهه ڏانهن به ڏيان وڃي ٿو، اها آهي وِهانءَ ۽ اُپنَيَن سنسڪار جي موقعي تي اسان جي هندو پينرن جو ناچ ڪرڻ.

سنڌي-هندن ۽ سنڌي-مسلمانن ۾ چمڙيءَ جي اڇي رنگ کي حُسن ۽ جمال جي طور ليکيو ويندو آهي.

هيٺ ڏنل لوڪ گيت ۾ ”منڊم” ۽ گورو صاحب” لفظن جو استعمال ڪري ان ڳالهه کي ثابت ڪيو ويو آهي:

”منهنجي اڇي منڊم جهڙي
پاولي
او جهڙو گورو صاحب تهڙي
پاولي!
پاولي ڙي الا! مون کي
مارُن مُڪي!
پگهار منجهان پاولي!
منهنجي اڇي منڊم جهڙي
پاولي

پاولي ڙي الا! مون کي
مارُن مُکي
پـگهار منجهان پاولـي!
سوني نٽ گهڙائي ڏيندم
اباڻا
تنهن ۾ ٻُڙا وجهائي ڏيندم
ڏاڏاڻا
ڏاڏاڻا ڙي ڏاڏاڻا اباڻا ڙي
اباڻا
منهنجي اڇي منڊم جهڙي
پاولي
او جهڙو گورو صاحب تهڙي
پاولي!
پاولي ڙي الا! مون کي
مارُن مُکي
منهنجي اڇي منڊم جهڙي
پاولي"!

'پاؤلي' سنڌيءَ ۾ چئن آنن جي سِکي کي چيو ويندو هو، جنهن کي اڄ جي دؤر ۾ 25 پئسن جو سِکو چوندا آهن. ان سِکي جو رنگ چانديءَ جي رنگ جي سِکي سان ملندڙ جُلندڙ هو. ان کري ان پاوليءَ جي پيٽ ڪنوار جي رنگ سان ڪئي ويئي آهي. ان گيت جي خاصيت ان ۾ آهي ته ان ۾ "منڊم" يعني "گوري ميم" ۽ "گوري صاحب" جي حسن کي تمام گهڻي اهميت ڏني وئي آهي. هڪڙيءَ طرح سان سندن اڇي رنگ کي خوبصورتيءَ جي سند مڃيو ويو آهي.

هيٺ هڪ ٻيو گيت ڏنو ويو وڃي جيڪو سنڌي تهذيب سان تمام گهٽو ڳنڍيل آهي:[3]

”هڏڪيءَ مٿان مون کي آئي
هڏڪي
مان ٽي پايان منهنجا مارو
ايندا
مون کي گهوري ڏسندا
مون کي ڏوري ڏسندا!
مون کي وٺي ويندا!
چانور چنديندي مون کي آئي
هڏڪي
مان ٽي پايان منهنجا مارُو
ايندا
مون کي گهوري ڏسندا
مون کي ڏوري ڏسندا
مون کي وٺي ويندا!
هڏڪيءَ مٿان مون کي آئي
هڏڪي.“

---

اهڙيءَ طرح سيبو ٽوپو، پرت پرڻ وقت ۽ ٻين ڪمن ڪرڻ جو ذڪر جوڙي، هن گيت کي تمام گهٽي

---

1. هندو سماج ۾ 16 مذهبي رسمون هونديون آهن، جن کي سنسڪار جي نالي سان ڪوٺيو ويندو آهي. سنسڪار فردن جي ذهني، جسماني، اخلاقي ۽ روحاني توازن ۽ سُڌاري لاءِ ادا ڪيا ويندا آهن. انهن سورهن سنسڪارن مان اُپنين سنسڪارحه (Thread Ceremony) 10 نمبر تي آهي، جيڪا فقط ڇوڪرن سان لاڳاپيل آهي. اُن کي يَجنو پَوِيت سنسڪار به چيو ويندو آهي. هن پوڄا دوران ماڻُ جو پاڻُ يعني، جنهن ڇوڪري جو اُپنين سنسڪار ٿي رهيو هوندو آهي ان جو مامو نهايت اهم هوندو آهي جو گهٽي پاڳي رسمون اهوئي ادا ڪندو آهي. هيءَ رسم پنجن کان ستن سالن جي عمر تائين جي ڇوڪرن جي ٿي سگهي ٿي ۽ شاديءَ کان پهرين به هن رسم کي ادا ڪري سگهجي ٿو.

ڊيگهه ڏني ويندي آهي. لوڪ گيتن جي وڏي خاصيت هوندي آهي ته انهن ۾ هڪجهڙي لفظن کي بار بار ورجايو ويندو آهي. هن گيت ۾ سپ کان وڌيڪ اهم آهي ”هڏڪي“. سنڌ ۾ ائين مڃيو ويندو آهي ته جڏهن ڪو پنهنجو ۽ پيارو ياد ڪندو آهي ته هڏڪي ايندي آهي، هن گيت ۾ چوڪري جنهن ڪم ۾ به هٿ وجهي ٿي، ان کي هڏڪي ٿئي ٿي. جنهن سان ڪيس ائين لڳي ٿو ته سندس پيارا اچڻ وارا آهن.

آخر ۾ دادي ليلا وتيءَ جيڪو گيت ڳايو، اهو سنڌ جي عورتن کي سکيا ڏيڻ ۽ انهن ۾ سُجاڳي آڻڻ لاءِ ڳايو ويندو آهي. ان گيت ۾ به سنڌ جي مٽيءَ جي خوشبوءِ ملي ٿي:

”ڏي سنڌي عورت ساک سچي
اٺ جاڳ سُجاڳ ڪٺ پاڳ سکي!
ڏي سنڌي عورت ساک سچي!
تنهنجو اصل نسل آهي سنڌ جو،
تنهنجو ڇمن مرڻ نپجڻ سنڌ جو،
پوءِ ڇو ته ڪيين جهالت کي اچي،
ٻار علم جي لاٺ پڙ تي اچي،

ڈي سنڌي عورت ساک سچي!
تون سادي سپاڳي پوري آن،
تون شرم حيا جي پُتلي آن،
ڈي سنڌي عورت ساک سچي!
اٺ جاڳ سجاڳ ڪٺ پاڳ سکي!
تو جان جفا سان جوان ڪيا
تو هوشوءَ جهڙا هاڪارا،
جن هوڪو حق جو آهه ڏنو
”مرويسون پر سنڌ نه ڏيسون“
اُٺ جاڳ سُجاڳ ڪٺ پاڳ سکي
ڈي سنڌي عورت ساک سچي!
تنهنجي سورمين جي مان ساک ڏيان
جن پاڙيا پريت جا پيچ پڪا
جن سورن سان آهن سڙ ڪيا
جن عشق جا اوچا ڳاٺ ڪيا
جن ناتو نينهن نپايو آ

اٺ جاڳ سُجاڳ ڪٺ پاڳ
سڪي
ڏي سنڌي عورت ساک
سڃي!
تنهنجي مارئيءَ جو نه مثال
ملي
سڃي جهان ۾ نه جهڙو
جيسُ ملي
جنهن لوئيءَ جي لڄ آهي
رکي
جنهن پوتيءَ جي پت آهي
رکي
جنهن وطن جي حب جياري
آ
اٺ جاڳ سُجاڳ ڪٺ پاڳ
سڪي
ڏي سنڌي عورت ساک
سڃي"!

هن گيت ۾ جيڪو سنڌي عورت جو بيان ڏنو ويو آهي، اهو سنڌ جي مٽي، سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌ جي تهذيب سان لاڳاپيل آهي. هن ۾ جتي سنڌ جي عورت جي گڻن جي تعريف ڪئي ويئي آهي ته اتي ان جي جاهليت جو ذڪر ڪيو ويو آهي. ڪڇ جي سنڌي ٻولي ڳالهائڻ وارن ۾ عورت جي حالت ڪا سٺي ناهي. عورتن کي سکيا ڏيڻ لاءِ هتي به اهڙي

گيت ڳائي ٻڌائڻ جي ضرورت آهي. هن گيت ۾ سنڌ جي هڪ هيرو جو مشهور قول به بيان ڪيو ويو آهي، جيڪو هن انگريزن سان وڙهڻ مهل ڏنو هو.

”مرويسون پر سنڌ نه ڏيسون“!

مطلب ”آءٌ جان به نڇارو ڪري ڇڏيندس، پر سنڌ نه ڏيندس“. هي لفظ ويرَ (بهادر) هوشوءَ انگريزن کي چيا هئا. پارت جا گهڻا ئي سنڌي ممڪن آهي ته هن تاريخي واقعي کان واقف نه هجن، ليڪن ڪجهه پڙهيل لکيل ماڻهو ان کان چڱيءَ طرح آگاهه هوندا. هي سنه 1843ع جي ڳالهه آهي.

**ٽورا:**

آءٌ دادي ليلاوتي هرچنداڻيءَ جو تمام گهڻو شڪر گذار آهيان، جنهن حيدرآباد سنڌ مان اچي مون کي اهڙا خوبصورت لوڪ گيت رڪارڊ ڪرڻ جو موقعو ڏنو. آءٌ ريٽا شهاڻيءَ جو به شڪريو ادا ڪريان ٿو، جنهن مون کي دادي ليلا وتيءَ جي پروگرام لاءِ دعوت نامو ڏنو ۽ لوڪ گيت رڪارڊ ڪرڻ جو ايترو بهترين موقعو عطا ڪيو.